

Grażyna Piechota, Agnieszka Kida-Bosek

Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

DZIEWIĘTNASTOWIECZNE KATALOGI WYSTAW ARTYSTYCZNYCH JAKO ŹRÓDŁO BIBLIOLOGICZNE

Streszczenie: Celem artykułu była analiza bibliologiczna ponad trzydziestu katalogów wystaw artystycznych wydawanych w XIX wieku na potrzeby instytucji publicznych związanych ze sztuką. Istotne było doprecyzowanie, czym są katalogi wystaw ze zwróceniem uwagi na ich funkcje promocyjne i użytkowe. Starano się odpowiedzieć na pytanie o cel wydawania oraz formę (typologię) tego rodzaju druków ulotnych.

Analiza bibliologiczna katalogów wystaw obejmowała przemiany, m.in. w zawartości treściowej, topografii ośrodków wydawniczych, w których repertuarze pojawiają się tego typu druki, jak również w architekturze katalogów, czyli budowie zewnętrznej (format, papier, oprawa) i wewnętrznej (czcionki, kompozycja tekstu głównego i materiałów pomocniczych, rama wydawnicza). Istotne badania przeprowadzono w obrębie tytułatury, zwracając uwagę na adresata/czytelnika katalogów, jak również w estetyce (czytelność pisma i techniki graficzne) katalogów wystaw artystycznych.

Słowa kluczowe: społeczeństwo polskie, XIX wiek, katalog wystawy artystycznej, badania bibliologiczne, druk okolicznościowy, dokumenty życia społecznego, kultura książki, architektura katalogu, budowa katalogu wystawy, rama wydawnicza katalogu wystawy, estetyka katalogu, typografia

Nineteenth-Century Catalogs of Artistic Exhibitions As a Bibliological Source

Abstract: The aim of the article was a bibliological analysis of over thirty catalogs of artistic exhibitions published in the 19th century for the needs of public institutions related to art. It was important to clarify what catalogs of exhibitions are, paying attention to their promotional and functional functions. An attempt was made to answer the question about the purpose of issuing and the form (typology) of this type of ephemeral prints.

The bibliological analysis of catalogs of exhibitions covered conversions, including the content, topography of publishing centers in the repertoire of which these types of prints appear, as well as the architecture of catalogs, i.e. external construction (format, paper, binding) and internal (fonts, composition of the main text and auxiliary materials, publishing frame).

Significant research was conducted, paying attention to the recipient/reader of catalogs, as well as to the aesthetics (readability of the magazine and graphic techniques) of catalogs of artistic exhibitions.

Keywords: Polish society, 19th century, catalog of artistic exhibitions, bibliographic research, occasional printing, documents of social life, book culture, architecture of the catalog, construction of the exhibition catalog, frame of the catalog of the exhibition, catalog aesthetics, typography

Wiek XIX to początek ogromnych przemian społecznych, które pociągnęły za sobą przeobrażenia w funkcjonowaniu sztuki. Za panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego sztuka i architektura zajmowała bardzo ważne miejsce, jednocześnie prezentując wysoki poziom artystyczny wykonywanych dzieł, co miało bezpośredni wpływ na sposób traktowania jej w XIX wieku. Uznano, że zamiłowanie do sztuk pięknych jest oznaką rozwijania się „wyższego umysłowego życia w narodzie”, wiążąc je z innymi aspektami życia społecznego¹.

W latach 30. XIX wieku nastąpiło poszerzenie się kręgu nabywców sztuki o klasę średnią, a następnie o bogatą burżuazję pozbawioną głębszych tradycji kulturowych. Sztuka wyszła poza Kościół i dwór, otwierając się na nowych odbiorców, którymi byli fabrykant i drobny kupiec. Arystokracja przestała pełnić rolę głównego mecenasa sztuki, wprowadzając tym samym nowe formy dystrybucji będące początkiem przeobrażeń rynku artystycznego². Oficjalna sztuka popierana przez krytykę hołdowała wzorcom formalnym oraz umoralniającym treściom³. Zauważyć to można zwłaszcza podczas analizy obrazów oraz artystów biorących udział w organizowanych wystawach z XIX wieku⁴. Towarzyszące ekspozycjom katalogi wystaw artystycznych umożliwiały szybką i sprawną komunikację oraz informację, zarówno w sferze politycznej, propagandowej, kulturalnej, jak i gospodarczo-handlowej.

¹ Por.: A. Zieliński, *Początek wieku. Przemiany kultury narodowej w latach 1807–1831*, Łódź 1973, s. 54–55; J. Miziołek, M. Białiszewski, *EDUCATIO ET ARS Zbiory artystyczne pierwszego Uniwersytetu Warszawskiego i ich rola w muzeologii warszawskiej*, [w:] *200 lat muzealnictwa warszawskiego: dzieje i perspektywy: materiały sesji naukowej, Zamek Królewski w Warszawie, 16–17 listopada 2005 roku*, red. A. Rottermund, A. Sołtan, M. Wrede, Warszawa 2006, s. 123–140.

² H. Michałowska, *Salony artystyczno-literackie w Warszawie 1832–1860*, Warszawa 1974.

³ Zob.: *ibidem*; B. Osińska, *Sztuka i czas*, Warszawa 1997.

⁴ *Katalog galerii obrazów sławnych mistrzów z różnych szkół zebranych przez ś.p. Michała Hieronima księcia Radziwiłła wojew. wileńsk. teraz w Królikarni pod Warszawą wystawionych*, Warszawa 1835; *Katalog obrazów wystawionych w Salonie Sztuk pięknych Józefa Ungra w Warszawie przy ulicy Niecałej No. 1 w domu Hr. Krasińskiego na 1-szem Piętrze. Grudzień*, Druk. Władysława Sulca i Sp., Warszawa 1879.

Katalogi wystaw artystycznych otwierają szerokie pole dla badań bibliologicznych ze względu na ich rolę społeczną oraz formę sugerującą podobieństwo do książki oświeceniowej. Dotychczasowe badania nad typologią i nazewnictwem katalogów nie wyczerpują problemu z punktu widzenia bibliologii. W pragmatyce bibliotekarskiej ze względu na cechy formalne zalicza się je do dokumentów życia społecznego⁵. Badacze sytuują je w obrębie druków ulotnych, okolicznościowych, jak również wydawnictw katalogowych (katalogi wydawnicze, antykwaryczne, aukcyjne, wystaw artystycznych). Pojawiają się też w literaturze techniczno-handlowej, tzw. firmowej (katalogi przemysłowe, handlowe, targowe), dokumentacji zawartości zbiorów (drukowane katalogi bibliotek i muzeów) oraz w obrębie materiałów źródłowych, np. do badań nad dziejami książki (dawne katalogi księgarskie)⁶. Współcześnie katalog wystawy jest definiowany jako wydawnictwo towarzyszące wystawie, najczęściej sztuki. Zawiera notę biograficzną wystawiającego artysty lub artystów, reprodukcje jego dzieł oraz recenzję twórczości⁷. Katalogi wystaw są wydawane przez osoby prywatne⁸ oraz placówki wystawienne: galerie, biblioteki, uniwersytety⁹. Autorzy katalogów starają się, by publikacja była szczegółowym opracowaniem wystawianych zbiorów, zawierającym fotografie, dokładne wymiary dzieła, datowanie, informację o ich pochodzeniu,

⁵ Zagadnienia terminologii druków ulotnych w ujęciu bibliotekarskim podjęto, m.in. w: A. Firlej-Buzon, *Dokumenty życia społecznego*, Warszawa 2002; *Dokumenty życia społecznego w bibliotece. Materiały z ogólnopolskiej konferencji zorganizowanej przez Bibliotekę Ossolineum w dniach 2–3.06.1969 r.*, red. J. Albin, Wrocław 1970; *Dokumenty życia społecznego w bibliotece. Materiały konferencyjne*, Osola 2001, Wrocław 2001.

⁶ P. Lechowski, *Polskie katalogi wystaw XIX i XX wieku. Propozycja badawcza*, [w:] *Studia bibliograficzno-bibliologiczne. Praca zbiorowa dla uczczenia 45-lecia pracy naukowej Profesora Wiesława Bienkowskiego*, red. M. Kocójowa, Kraków 1995, s. 185–194; por.: E. Różycki, *Dawne katalogi księgarskie jako źródło do dziejów książki*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 1971, R. 7, s. 377–393; J. Rudnicka, *Bibliografia katalogów księgarskich wydanych w Polsce do końca wieku XVIII*, Warszawa 1975; P. Szafran, *Katalog aukcyjny i aukcja biblioteki Fryderyka Fabriciusa w 1727 roku na tle aukcji bibliofilskich w Gdańsku do końca XVIII wieku*, „Librii Gedanenses” 1967, R. 1, s. 55–106; A. Zych, *Wartości bibliologiczne katalogów księgarskich XVIII wieku*, „Rynek Książki. Badania, teorie, wizje” 2001, nr 10 (28), [online], <http://www.ebib.pl/biuletyn-ebib/28/a.php?zych> [dostęp: 9.05.2014]; definicje katalogu antykwarycznego, księgarskiego i składowego podaje *Współczesne polskie księgarstwo. Mały słownik encyklopedyczny*, Wrocław 1981, s. 91–93.

⁷ Cechy te posiadają m.in. katalogi: *Katalog wystawy obrazów Jana Styki*, Druk. S. Krakowa, Paryż 1888; *Katalog wystawy dzieł Jana Matejki*, Druk. E. Winiarza, Lwów 1894.

⁸ *Katalog obrazów wystawionych w Salonie Sztuk pięknych Józefa Ungra w Warszawie przy ulicy Niecałej No. 1 w domu Hr. Krasińskiego na 1-szem Piętrze. Kwiecień*, Druk. Józefa Ungra, Warszawa 1880; *Salon sztuk Pięknych Aleksandra Krywulta (Hotel Europejski)*, Warszawa 1899.

⁹ *Dzieła sztuk pięknych wystawione na widok publiczny w salach królewskiego-warszawskiego uniwersytetu dnia 15 września 1923*, Druk. N. Glücksberga, Warszawa 1923; *Katalog dzieł sztuk pięknych wystawionych na widok publiczny w Sali Pałacu Kazimierzowskiego w miesiącu listopada 1836 r. na dochód Instytutu moralnie zaniedbanych dzieci*, Druk. J. Węckiego, Warszawa 1836.

a także bibliografię dotyczącą wystawianych obiektów¹⁰. Sugerując się zawartością, można mówić o nich jako o katalogach tematycznych, gdyż podają w usystematyzowanym wykazie podstawowe informacje dotyczące dzieła sztuki, wystawy lub pojedynczej osoby¹¹. Poświadczają to tytuły katalogów wystaw, np. *Dzieła sztuk pięknych wystawione na widok publiczny w salach królewskiego-warszawskiego uniwersytetu dnia 15 września 1923* czy *Katalog obrazów Aleksandra Lessera*¹². Do tej grupy można zaliczyć katalogi zbiorów muzealnych informujące o przedmiotach zgromadzonych w instytucji, określonych dziedzin sztuki. Można je podzielić na opisowe i rozumowe (krytyczne – dostarczające dogłębszej analizy eksponatów znajdujących się na wystawie)¹³. Piotr Lechowski określa katalogi wystaw jako wydawnictwa pochodne od zbioru, który opisują. Stan tego zbioru oraz funkcja i okoliczności, w jakiej występuje (wystawa) determinują cechy i funkcje druku. Zalicza katalogi do publikacji użytkowych obok przewodników i informatorów wystaw¹⁴.

Z szerokiego materiału źródłowego analizie krytycznej poddano XIX-wieczne katalogi publicznych wystaw artystycznych (cezura czasowa od 1819 do 1899 roku). Źródła te nie zostały do tej pory objęte badaniami bibliologicznymi. Ogólnego omówienia katalogów wystaw z XIX i XX wieku z uwzględnieniem ich funkcji społecznych dokonał Piotr Lechowski¹⁵. Autor zaprezentował źródła katalogów wystaw oraz wskazał ich cechy wydawnicze, bazując na metodzie historycznej. Agnieszka Kida podjęła się analizy katalogów wystaw z XX wieku pod względem językowym, pragmatycznym i ich komunikacji społecznej¹⁶. Krzysztof Migoń słusznie zaznaczył, że materialne wytwory ludzkiej kultury (w tym katalogi wystaw artystycznych), zamykające w sobie duchowy, intelektualny przekaz, są cennym obiektem badań

¹⁰ *Ausstellungskatalog*, [w:] *Lexikon der Kunst*. Band I: A-Cim, (Ltg.) Harald Olbrich et al., Leipzig 1987, s. 355.

¹¹ Por.: A. Jazdon, H. Wieniawski, *Katalog tematyczny dzieł*, Poznań 2009.

¹² *Dzieła sztuk pięknych wystawione na widok publiczny w salach królewskiego-warszawskiego uniwersytetu dnia 15 września 1923*, Druk. N. Glücksberga, Warszawa 1923; *Katalog obrazów Aleksandra Lessera*, Warszawa 1885; zob. też: *Katalog wystawy obrazów Jana Styki*, druk S. Krakowa, Paryż 1888.

¹³ B. Steinborn, *Katalog zbiorów muzealnych*, [w:] *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. K. Kubalska-Sulkiewicz, M. Bielska-Łach, A. Manteuffel-Szarota, wyd. 5, Warszawa 2007, szp. 181.

¹⁴ P. Lechowski, *op. cit.*, s. 187.

¹⁵ *Ibidem*, s. 185–194.

¹⁶ A. Kida, *Pragmatyczny aspekt katalogów wystaw (próba uszczegółowienia pojęć)*, [w:] *T-G-D Tekst-gatunek-dyskurs na przełomie XX i XXI wieku*, t. 5: *Humanista wobec tradycji i współczesności*, red. J. Szadura, Lublin 2012, s. 111–120; A. Kida, B. Rejakowa, *Wiedza językowa i pozajęzykowa w odbiorze katalogów wystaw plakatów*, [w:] *W poszukiwaniu odpowiedniej formy. Rola wydawcy, typografa, artysty i technologii w pracy nad książką*, red. M. Komza, współudź. E. Jabłońska-Stefanowicz, E. Repucho, Wrocław 2012, s. 125–135; eadem, *Identyfikowanie odbiorcy w katalogach wystaw plakatu*, [w:] *Homo legens*, red. A. Has-Tokarz, R. Malesa, Lublin 2014, s. 61–69.

różnych dyscyplin nauk, w tym bibliologii historycznej¹⁷, a wiedza o ich istnieniu i funkcjonowaniu w znaczący sposób może się przyczynić do zrozumienia i poznania kultury. Podkreślił, że w badaniach wymaga się „podejścia multidyscyplinarne-go, wsparcia ze strony dyscyplin filologicznych, historycznych, historii sztuki, nauk o kulturze i społeczeństwie, ekonomicznych i technicznych”¹⁸.

Badania bibliologiczne obejmują „archeologię” katalogu wystaw, zarówno w znaczeniu jej struktury zewnętrznej, jak i wewnętrznej. Dotyczą przede wszystkim przemian, ewolucji w obrębie budowy (konstrukcji) katalogu wystaw oraz czynników wpływających na ich odbiór w kulturze społecznej, tzw. aktywne życie. Pojęcie „archeologii” książki do polskiej bibliologii wprowadził Edward Potkowski, podejmując badanie nad średniowiecznym kodeksem rękopiśmiennym¹⁹. Swoje metody badawcze w zakresie „archeologii” rękopisu oparł m.in. na spostrzeżeniach F. Masai i L.M.J. Delaissé²⁰. Podjęte badania nad archeologią książki rękopiśmiennej odnosiły się do przyjętej w kodykologii konstrukcji książki. Najczęściej analizie była poddawana budowa zewnętrzna, wewnętrzna oraz treść publikacji. Odwołując się do wspomnianych badań, Maria Juda przeanalizowała najstarsze książki drukowane – inkunabuły. Przeprowadziła ustalenia nad pismem drukowanym i budową karty tytułowej książki²¹. Natomiast Krystyna Bednarska-Ruszajowa zwróciła uwagę na estetykę i typologię książek oświeceniowych, wyróżniła wśród nich różne katalogi, m.in. wydawnicze, drukarskie, księgarskie i aukcyjne. Poddała je analizie formalnej i treściowej, podkreślając ich charakter reklamowo-informacyjny²².

¹⁷ Systematyzuje wiedzę o wytwarzaniu i procesach oraz instytucjach wykorzystujących książki od czasów najdawniejszych do chwili obecnej, zob. K. Migoń, *Bibliologia – nauka o kulturze książki*, „Nauka” 2005, nr 2, s. 49–57; P. Dymmel, *Nauki pomocnicze bibliologii (zarys problematyki)*, „Roczniki Biblioteczne” 1984, R. 28, z. 1–2, s. 277–293.

¹⁸ Zob. K. Migoń, *Książka w perspektywie etnicznej*, [w:] *Kultura książki ziem wschodnich i południowego pogranicza Polski (XVI–XX wieku). Paralele i różnice*, Katowice 2004, s. 23.

¹⁹ Analiza objęła opis kodeksu jako obiektu materialnego, polegała na badaniu zapisu pod względem graficznym, dekoracji malarskiej i oprawy. Zob.: E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984.

²⁰ Skupili się oni na materialnych składnikach książki rękopiśmiennej, problemach technicznych związanych z kopiowaniem, iluminowaniem i oprawą rękopisu, jak również zastosowaniem różnych „metod laboratoryjnych” do badań kodykologicznych. Zob. F. Masai, *Paléographie et codicologie*, „Scriptorium” 1950, t. 4, s. 279–293; idem, *La paléographie gréco-latine, ses tchem, ses méthodes*, „Scriptorium” 1956, t. 10, s. 281–302 (przedruk w: „Codicologica”, t. 1, s. 34–53); L.M.J. Delaissé, *Toward a History of the Medieval Book*, „Divinitas” 1967, t. 11, s. 425–435 (przedruk w: „Codicologica”, t. 1, s. 75–83).

²¹ M. Juda, *Inkunabuł jako źródło historyczne*, [w:] *Tekst źródła. Krytyka. Interpretacja*, red. B. Trelińska, Warszawa 2005, s. 179–186; eadem, *Karta tytułowa staropolskiej książki drukowanej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2002, R. 46, s. 67–77; eadem, *Pismo drukowane w Polsce XV–XVIII wieku*, Lublin 2001.

²² K. Bednarska-Ruszajowa, *Uczyć, bawić, wychowywać. Książka i jej funkcja społeczna w Polsce w okresie oświecenia*, Kraków 2004, s. 147–150.

Analiza materialnych i technicznych aspektów książki rękopiśmiennej oraz drukowanej doskonale koresponduje z badaniami nad „archeologią” katalogów wystaw. Wykorzystując przyjęte metody, możemy poddać analizie budowę i treść katalogów, jak również poszerzyć badania, ukazując ich „aktywne życie”, czyli ustalić użytkowników, recepcję oraz rolę w życiu społecznym i kulturalnym.

Prowadzone badania mają na celu ustalenie cech właściwych katalogom wystaw artystycznych decydujących o ich charakterze i przeznaczeniu oraz odróżniających je od innych publikacji piśmiennictwa wystawienniczego (albumy, informatory). Analiza stanie się punktem wyjścia do wskazania zmian w architekturze (strukturze) katalogów na przestrzeni wieku, ich wpływu na treści oraz nad ich odbiorcami. Istotne w tym względzie będzie określenie społecznego zasięgu tego rodzaju publikacji oraz zwyczajów przeniesionych z wydawnictw książkowych. Już przy pierwszym kontakcie zauważalne wydaje się być podobieństwo z budową książki oświeceniowej, widoczne jest to zwłaszcza w konstrukcji karty tytułowej, składzie oraz używanych czcionkach.

Do realizacji tak zakreślonego programu badawczego będzie konieczne posługiwanie się wieloma metodami z zakresu bibliologii historycznej, m.in. historyczną, typograficzną, topograficzną, bibliograficzną, porównawczą, biograficzną, statystyczną, proveniencyjną i naukoznawczą²³, które są wykorzystywane w badaniach księgoznawczych²⁴.

Zasadniczy trzon podstawy źródłowej stanowią katalogi wystaw opublikowane w XIX stuleciu głównie przez warszawskie i krakowskie oficyny wydawnicze. Wyodrębniono je na podstawie *Bibliografii polskiej XIX w.* K. Estreichera²⁵ oraz

²³ H. Bułhak, *Metoda typograficzna w badaniach nad dawną książką (uwagi i refleksje)*, „Biuletyn Poligraficzny” 1977; M. Kocójowa, *Metoda topograficzna w badaniach nad książką i biblioteką*, [w:] *Studia bibliograficzno-bibliologiczne. Praca zbiorowa dla uczczenia 45-lecia pracy naukowej Profesora Wiesława Bienkowskiego*, red. M. Kocójowa, Kraków 1995, s. 165–174; M. Antczak, *Metoda bibliograficzna, statystyczna, porównawcza w badaniach bibliologicznych na przykładzie badań własnych*, [w:] *Bibliologia. Problemy badawcze nauk humanistycznych*, red. D. Kuźmina, Warszawa 2007, s. 25–45; A. Gruca, *Metoda biograficzna w badaniach nad dziejami książki w okresie zaborów*, [w:] *Bibliologia. Problemy badawcze...*, s. 71–84; M. Sipayłło, *O metodzie badań proveniencyjnych starych druków*, [w:] *Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi*, z. 1, Warszawa 1975, s. 9–30; B. Kocowski, *Zadania i metody badań proveniencyjnych w zakresie starych druków*, „Przegląd Biblioteczny” 1951, R. 19, s. 72–84; B. Kamińska-Czubałowa, *Analiza semiotyczna w badaniach nad księgozbiorami historycznymi*, [w:] *Z problemów metodologii i dydaktyki bibliotekarstwa i informacji naukowej*, red. M. Kocójowa, Kraków 1990, s. 109–122.

²⁴ Bibliologia lub bibliognozja, czyli nauka o książce, niekiedy jest utożsamiana z księgoznawstwem, zwłaszcza gdy jej przedmiot traktujemy w ujęciu historycznym. Zob. J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, wyd. 6, Warszawa 2004, s. 389; M. Migoń, *Bibliologia – nauka o kulturze książki...*, s. 49–57; P. Dymmel, *Nauki pomocnicze bibliologii...*, s. 277–293; zob. też: E. Słodkowska, *Wydawnictwa dziewiętnastowieczne jako przedmiot badań księgoznawczych*, „Przegląd Biblioteczny” 1971, t. 39, s. 112–127.

²⁵ K. Estreicher, *Bibliografia Polska XIX stulecia*, wyd. 2, t. 15: *Katalogi*, Kraków 1991.

bibliografii specjalnych²⁶ podających spisy dzieł sztuki, wystaw. *Bibliografia Estreicherów* stanowi ważne źródło, z uwagi na opisy katalogów zawierające informacje o formacie, liczbie stron i cenach poszczególnych publikacji. Badaniem objęto ponad 30 katalogów publicznych wystaw artystycznych wydanych na terenie Galicji i zaboru rosyjskiego.

W wieku XIX katalogi wystaw artystycznych były przeznaczone przede wszystkim do użytku w instytucjach zajmujących się działalnością oświatowo-kulturalną, w tym wystawiennictwem. Przykładem tego są katalogi z instytucji warszawskich, m.in.: Towarzystwa Sztuk Pięknych, Salonu Sztuk Pięknych Józefa Ungra, Salonu Sztuki Aleksandra Krywultra.

Charakter użytkowy katalogów wystaw artystycznych determinowały ich cechy wydawnicze, w tym przez papier, format i oprawa. Zauważamy związek między formatem katalogów wystaw z początku XIX wieku a używanym papierem czerpanym i filigranem²⁷. W formacie *in octavo* filigran znajduje się na czterech kartach na marginesie górnym, w miejscu zgięcia, co utrudnia jego identyfikację. W większości przypadków katalogi są pozbawione znaku wodnego. Z pewnością wiązało się to z wprowadzeniem papieru maszynowego, którego produkcja na skalę przemysłową rozwinęła się w latach 20. XIX wieku, jak również użytkowym charakterem katalogów, które miały skupiać uwagę na treści, a nie na formie. Papier większości katalogów wystaw z XIX wieku jest cienki, pożółkły, podatny na zrywanie²⁸. Dziewiętnastowieczne katalogi wystaw wydawane były w 4^{o29}, poręcznej 8^{o30}, 16^{o31} oraz w formacie kieszonkowym [ryc. 1]³². Widoczne jest to w materiale źródłowym, jak również na obrazach z epoki.

²⁶ *Polska Bibliografia Sztuki 1801–1944*, t. 1–3, Wrocław 1975–1986 – uwzględnia około 700 katalogów, głównie wystaw artystycznych; inne bibliografie z dziedziny historii sztuki rejestrujące piśmiennictwo dziewiętnastowieczne, w tym katalogi wystaw. Zob. A. Matczuk, *Polskie bibliografie nauk humanistycznych i społecznych do roku 1989. Historia i metodyka*, Lublin 2014, s. 79–81.

²⁷ Podobne zależności między formatem a filigranem występują w papierach okresu staropolskiego. Por. J. Siniarska-Czaplicka, *Papier narzędziem badań księgoznawczych*, „Studia o Książce” 1970, t. 1, s. 80.

²⁸ Por.: B. Zyska, E. Pietraszek, *Trwałość dziewiętnastowiecznych papierów drukowych na Śląsku*, „Roczniki Biblioteczne” 1988, R. 32, z. 1, s. 293–306.

²⁹ *Katalog II-iej Wystawy Towarzystwa Artystów Polskich „Sztuka”*, Warszawa 1899; *Salon Sztuk Pięknych Aleksandra Krywultra (Hotel Europejski)*, Warszawa 1899, 4°, s. 8; K. Estreicher, *op. cit.*, s. 23.

³⁰ Zob. *Katalog dzieł sztuk pięknych wystawionych na widok publiczny w Sali Pałacu Kazimierzowskiego w miesiącu listopadzie 1836 r. na dochód Instytutu moralnie zaniedbanych dzieci*, Druk. J. Węckiego, Warszawa 1836, 8°, s. 16; *Katalog dzieł sztuk pięknych złożonych na wystawę publiczną w czerwcu roku 1838*, Druk. M. Chmielowskiego, Warszawa 1838, 8°, s. 16; K. Estreicher, *op. cit.*, s. 9.

³¹ *Katalog obrazów olejno malowanych, wystawę składających*, Druk. J. Kaczanowskiego, Warszawa 1845, w 16ce, s. 11, 1 nl; K. Estreicher, *op. cit.*, s. 12.

³² Dokument historyczny przedstawiający środowisko artystyczne Warszawy tuż przed powstaniem listopadowym. Artysta uchwycił nie tylko czołowych malarzy, ale również styl ekspozycji

Ryc. 1. Format kieszonkowy – Wincenty Kasprzycki, *Widok Wystawy Sztuk Pięknych w Warszawie 1828, 1828 r.*, olej na płótnie 94,5 x 111 cm. Muzeum Narodowe w Warszawie.

W większości katalogi są oprawiane w tekturę, często ozdobną, tzw. marmurkową, albo w papier szary i jest to oprawa późniejsza, biblioteczna. Oprawa marmurkowa tekturowa występuje m.in. w *Katalogu dzieł sztuk pięknych* oraz *Katalogu wystawy retrospektywnej nieżyjących malarzy polskich*³³. Były one oprawiane również w oprawy papierowe, czasami barwione na różne kolory. Prezentowane oprawy tekturowe i papierowe miały ograniczone zdobnictwo. Przede wszystkim walory estetyczne oprawy katalogu podnosił kolor tektury lub papieru – barwiono je na brązowo, zielono, niebiesko lub czerwono. Katalogi, jako wydania tzw. proste, obejmujące jedynie tekstową część informacyjną, oprawiano broszurowo³⁴.

i rozmieszczenia obrazów oraz sposób myślenia o sztuce. Należy zwrócić uwagę na kieszonkowy format katalogów wystaw w rękach i surdutach zwiedzających. Zob. obraz: Wincenty Kasprzycki, *Widok Wystawy Sztuk Pięknych w Warszawie 1828, 1828 r.*, olej na płótnie 94,5 x 111 cm. Muzeum Narodowe w Warszawie.

³³ *Katalog dzieł sztuk pięknych złożonych na wystawę publiczną w czerwcu roku 1838*, Druk. M. Chmielewskiego, Warszawa 1838; *Katalog wystawy retrospektywnej nieżyjących malarzy polskich w salonach redutowych w Warszawie*, Druk. Policyjna, Warszawa 1898.

³⁴ Oprawa broszurowa – cechuje połączenie wkładu z okładką przez sklejenie ze sobą ich grzbiętów, bez użycia wklejki, często stosowana i obejmuje kilka odmian: zeszytową – z jednolitą okładką i falcem [złamem] stanowiącym grzbiet, przy czym jednoskładkowy wkład jest zszywany drutem lub niemi wraz z okładką przez grzbiet [zeszytowo]; przylegająca – z okładką jednolitą z dwoma

Niektóre posiadają okładki ilustracyjne, odpowiadając koncepcją typograficzną, jak i swym charakterem zawartości treściowej katalogom. W *Katalogu wystawy pośmiertnej obrazów s.p. Józefa Simmlera*, Druk. J. Ungra, Warszawa 1868 na okładce zamieszczono portret Józefa Simmlera wykonany techniką litograficzną, zaś *Katalog ilustrowany pierwszej wystawy sztuki polskiej w Krakowie*, Nakł. Księgarni K. Bartoszewicza, Kraków wrzesień 1887 posiada kompozycję tytułatury schodkową dostosowaną do układu litograficznej ilustracji. Okładki jako pierwsze sygnalizują tematykę wystawy, będąc jednocześnie narzędziem komunikacji obrazowej³⁵, jak również reklamowej (marketingowej) – stanowiąc rodzaj „mini” plakatu przyciągającego wzrok potencjalnego odbiorcy. Ponadto odpowiadają swym charakterem zawartości treściowej katalogu.

W architekturze katalogu wystawy artystycznej, czyli w budowie zewnętrznej, a zarazem cechach wydawniczych, zauważamy zmiany wynikające z ewolucji formy publikacji. Widoczna jest tendencja do zmniejszania formatu oraz używania gorszych, często cieńszych papierów jako materiału drukarskiego. Wraz z formatem książki zmianom ulega również oprawa, która w przypadku katalogów staje się lżejsza, tekturowa lub papierowa. Na okładkach katalogów wystaw artystycznych zamieszczano cenę, która była niższa w porównaniu z innymi zbliżonymi pod względem wydawniczym publikacjami XIX wieku³⁶. Porównując z ceną żywności, np. chleba (1 funt – od 3 do 4 kopiejek) czy słoniny (1 funt – 15 kopiejek), możemy zauważyć, iż cena katalogów była niska³⁷. Katalogi najczęściej kosztowały 2,5 lub 10 kopiejek, jak np. *Katalog obrazów wystawionych w Salonie Sztuk Pięknych Józefa Ungra, Spis dzieł sztuk pięknych na wystawę publiczną w Warszawie roku 1845 wystawionych czy Katalog obrazów nowoczesnych polskich malarzy, których wystawa urządzona została w Resursie Kupieckiej (Własność Aleksandra Krywulca)*³⁸. Ceny

bigami [przepracowaniami], przeważnie z cienkiego kartonu, przyklejona do grzbietu wkładu. Zob. *Współczesne polskie introligatorstwo i papiernictwo. Mały słownik encyklopedyczny*, Ossolineum, Wrocław 1986, s. 123.

³⁵ J. Dunin, *Okładka i obwoluta jako komunikat. Wprowadzenie do problematyki*, [w:] *Sztuka książki. Historia, teoria, praktyka*, red. M. Komza, Wrocław 2003, s. 81–90.

³⁶ Np. informacja z prospektów książki religijnej podaje, iż: „*Katecheta na kazalnicy* na papierze zwykłym kosztował 5, na welinowym zaś – 6 rubli srebrem”. Zob. *Trzy dzieła religijne. Prospekt [na] [1] „Katecheta na kazalnicy” Układ kazań, nauk i konferencji o głównych przedmiotach nauki chrześcijańskiej przez ks. Ambrożego Guillois, autora Teologii dogmatycznej i moralnej i wielu innych dzieł religijnych...*, druk J. Glücksberga, Warszawa [po 12 (24) III 1859], cyt. za: J. Cisowska, *Elementy reklamowe w XIX-wiecznych polskich prospektach książki religijnej*, „*Roczniki Biblioteczne*” 2003, R. 47, s. 44–45, 63–64.

³⁷ J.A. Szwagrzyk, *Pieniądz na ziemiach polskich X–XX wiek*, Ossolineum, Wrocław 1990; A. Dykowski, *Historia pieniądza na ziemiach polskich*, Wyd. Carta Blanca, Warszawa 2012.

³⁸ Cena 2,5 kopiejki – *Katalog obrazów wystawionych w Salonie Sztuk Pięknych Józefa Ungra w Warszawie przy ulicy Niecałej No. 1 w domu Hr. Krasińskiego na 1-szem Piętrze*, Kwiecień, Druk.

katalogów odnajdujemy również w późniejszych katalogach licytacji bibliofilskich³⁹. Ceny żywności, jak również waluta w zaborze rosyjskim zmieniały się w związku z sytuacją polityczną; w czasach Królestwa Polskiego w użyciu były złotówki⁴⁰, po powstaniach zaczęto wprowadzać walutę rosyjską – ruble, kopiejki. Noty dotyczące ceny nie posiadały jednego stałego miejsca, można je również spotkać w tekście głównym, gdzie najczęściej były dodawane na końcu bądź zamienione na znaki, objaśnione na początkowych kartach katalogu⁴¹.

Zewnętrzny kształt, jaki wydawca nadawał katalogom wystaw, stanowił ważny element zachęty, kusząc przyszłego odbiorcę znakomitym poziomem typograficznym, zaletami estetycznymi. Szczególnie ozdobna odmiana karty tytułowej spełniała rolę dekoracji, reklamy, anonsu przyciągającego zarówno kupca, jak i czytelnika⁴². Istotną rolę zarówno w kompozycji, jak i w wyrazie artystycznym i znaczeniowym karty tytułowej odgrywało pismo.

Mimo ogromnego rozwoju i mechanizacji odlewnictwa wiek XIX był okresem upadku liternictwa drukarskiego⁴³. W sztuce literniczej dominowały eklektyczne odmiany liter, następowało też udziwnienie form projektowych. Konkurencja wielu działających odlewni doprowadzała do powstania kilku tysięcy typów liter, starających się za wszelką cenę osiągnąć efekt oryginalności. Wielki wpływ na tę sytuację miała rozwijająca się wówczas litografia, która stwarzała praktycznie nieograniczone możliwości stosowania litery rysunkowej oraz nadużywania bez ograniczeń

J. Ungra, Warszawa 1880, zob. K. Estreicher, *op. cit.*, s. 13; *Katalog obrazów nowoczesnych polskich malarzy, których wystawa urządzona została w Resursie Kupieckiej (Własność Aleksandra Krywulca)*, Druk. Jana Cotty, Warszawa 1880, zob. K. Estreicher, *op. cit.*, s. 12; cena 10 kop., na okładce – *Spis dzieł sztuk pięknych na wystawę publiczną w Warszawie roku 1845 wystawionych*, Druk. Stanisława Strąbskiego, Warszawa 1845; por. cena 10 ct. w a – na pierwszej stronie katalogu przy tytulaturze, zob. *Katalog wystawy dzieł Artura Grotgera w roku 1885 w Krakowie*, Kraków 1885.

³⁹ *Katalog licytacji bibliofilskiej dnia 7 marca 1931 roku [...] w salonie Cz. Garlińskiego*, Towarzystwo Bibliofilów Polskich w Warszawie, Warszawa 1931.

⁴⁰ Chleb – 3 grosze (Królestwo Polskie), 12 groszy (z okresu powstania listopadowego). Zob. ceny na pieczywo z dodatku do „Gazety Warszawskiej” 10 lutego 1831 roku; kurs giełdy warszawskiej, opis ważniejszych monet i ich wartość na ziemiach zaboru rosyjskiego, austriackiego i pruskiego podał w pracy L.D. Grubenthal Friedhuber, *Mała encyklopedia kupiecka, zawierająca: geografję i historię handlową naukę o wekslach i papierach wartościowych, monety i wagi różnych krajów, rachunkowość, korespondencję, buchalterię, terminologię kupiecką oraz zasady pięknego pisania, podług niemieckiego ułożona przez...*, Warszawa 1848, s. 85–140.

⁴¹ *Katalog ilustrowany wystawy sztuki współczesnej we Lwowie 1894*, Druk. E. Winiarz, Lwów 1894.

⁴² Rolę karty tytułowej, jej budowę i używane pismo szczegółowo opisała M. Juda, *Karta tytułowa...*, s. 67–78.

⁴³ Zwracali na to uwagę: T. Szanto, *Pismo i styl*, wyd. 2 uzup., Wrocław 1986, s. 106; J. Sowiński, *Polskie drukarstwo. Historia drukowania typograficznego i sztuki typograficznej w Polsce w latach 1473–1939*, wyd. 2, Wrocław 1996, s. 204–205.

rysunkowych elementów pisma. Projektanci w odlewniach opracowywali niezliczoną liczbę liter fantazyjnych, szrafowanych, zdobionych wymyślnymi ornamentami. W typografii doszło do eklektycznej mieszaniny liter i ozdób, gdyż twórcy pisma typograficznego starali się upodobnić formę czcionki typograficznej do litografii⁴⁴.

Do końca XIX wieku w katalogach wystaw drukarze stosowali nadal XVIII-wieczne antykwy klasycystyczne, m.in. Giambattista Bodoniego, Francois Ambroise Didota, Firmina Didota, Justusa Walbauma. Różnorodność czcionek była widoczna przede wszystkim na kartach tytułowych katalogów wystaw, np. *Dzieła sztuk pięknych wystawione na widok publiczny w salach królewskiego uniwersytetu w Warszawie...* [ryc. 2]. Wydawcy, konstruując kartę tytułową, używali różnych czcionek, m.in. w tytule: pisanki, kursywy i antykwy klasycystycznej⁴⁵. Podobne zabiegi stosowali drukarze w okresie staropolskim⁴⁶. Obserwacja materiału typograficznego używanego do jej składu pozwala zauważyć, iż nie odbiega on od czcionek wykorzystywanych do druku tekstu głównego [ryc. 3]. Różnica polega głównie na tym, że stosowano litery o większym stopniu, właściwym dla pisma tytułowego i nagłówkowego. Główna zasada kompozycji charakteryzowała się tym, że w pierwszym wersie rozpoczynającym tytuł stosowano pismo większego stopnia, w kolejnym coraz mniejszego. Taka kompozycja tytułu była rezultatem przyjętych kanonów estetycznych z poprzedniej epoki. W zdecydowanej większości strona tytułowa była skomponowana na osi centralnej. Składały się na nią symetrycznie rozmieszczone wiersze o różnej długości, wytłoczone zróżnicowanym stopniem oraz krojem pisma. Elementy zdobniczo-ilustracyjne były ujmowane w kompozycję ramową i przerywnikową⁴⁷. Podstawową kompozycją kart tytułowych był układ symetryczny, dający wrażenie spokoju i godności. Komponowano tekst niezmiennie wzdłuż

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Różnorodność pism klasycystycznych: antykwy, kursywy, pisanki, prezentują również karty tytułowe katalogów: *Dzieła sztuk pięknych wystawione na widok publiczny w salach królewskiego uniwersytetu w Warszawie dnia 28 października 1825*, Druk. J. Węckiego, Warszawa 1825; *Katalog galerii obrazów sławnych mistrzów z różnych szkół zebranych przez ś.p. Michała Hieronima Księcia Radziwiłła wojew. Wil. teraz w Królikarni pod Warszawą wystawionych, ułożony i spisany w 1835 roku przez Antoniego Blanka, profesora malarstwa Uniwersytetu Warszawskiego*, Warszawa 1835.

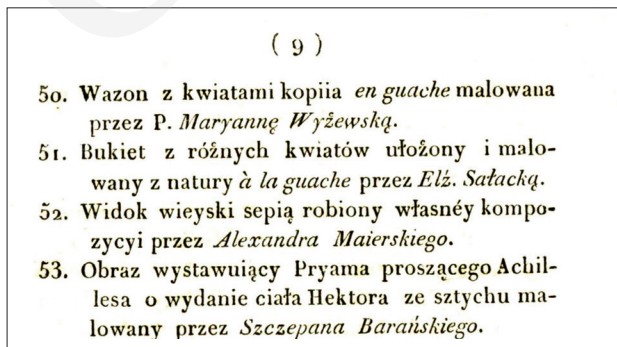
⁴⁶ Por. R. Żurkowa, *Zasób typograficzny i graficzny oficyny drukarza krakowskiego Macieja Jędrzejowczyka*, „Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” 1997, R. 42, s. 7–20; M. Juda, *Karta tytułowa...*, s. 73.

⁴⁷ Zob. Z. Staniszewski, *Estetyka polskiego druku książkowego XVIII w. Zarys problematyki*, „Ze Skarbcza Kultury” 1960, t. 8, s. 135; większość kart tytułowych posiada winiety lub ozdobniki ornamentacyjne umiejscowione między strefą tytułową a adresem wydawniczym, zob. *Dzieła sztuk pięknych wystawione na widok publiczny w salach królewskiego-warszawskiego uniwersytetu dnia 20 września 1819*, Druk. N. Glücksberga, Warszawa 1819, podobnie wydanie z 1823; *Katalog galerii obrazów sławnych mistrzów z różnych szkół zebranych przez ś.p. Michała Hieronima Księcia Radziwiłła...*; *Katalog dzieł sztuk pięknych złożonych na wystawę publiczną w czerwcu roku 1838*, Druk. M. Chmielewskiego, Warszawa 1838.

osi pionowej w ścisłych granicach geometrycznej figury smukłego prostokąta lub trójkąta⁴⁸. W katalogach wystaw artystycznych obserwujemy nawiązywanie do zamkniętej kompozycji karty tytułowej, podobnie jak w oświeceniowej, klasycznej typografii⁴⁹.

Ryc. 2. Karta tytułowa – *Dzieła sztuk pięknych wystawione na widok publiczny w salach królewskiego uniwersytetu w Warszawie dnia 24 maja 1828*, Druk. J. Węckiego, Warszawa 1828.

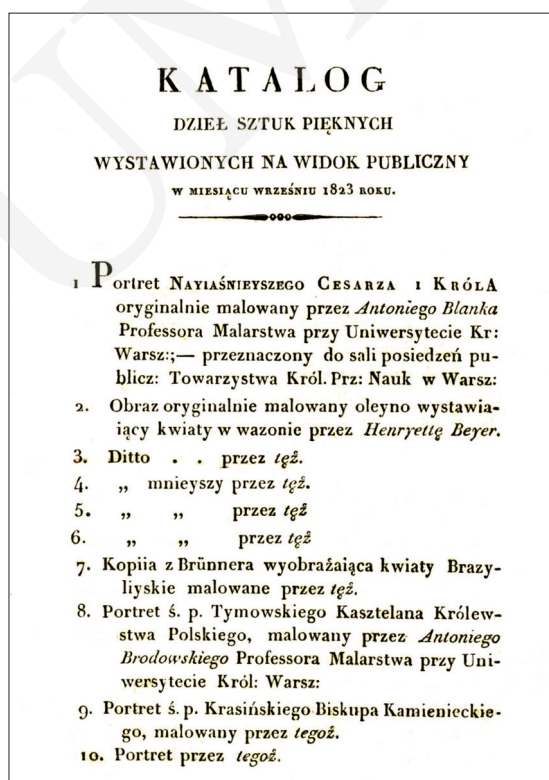
Ryc. 3. Tekst główny – Antykwa i kursywa klasycystyczna – *Dzieła sztuk pięknych wystawione na widok publiczny...*, Druk. N. Glücksberga, Warszawa 1823.

⁴⁸ K. Głombiowski, *Książka w procesie komunikacji społecznej*, Wrocław 1980, s. 80; taką kompozycję prezentują karty tytułowe katalogów, m.in. *Katalog pierwszej wielkiej wystawy sztuki polskiej w Krakowie we wrześniu 1887*, Nakład księgarni K. Bartoszewicz, Kraków 1887; *Katalog ilustrowany wystawy sztuki współczesnej we Lwowie 1894*, wyd. 1, Nakład Dyrekcji Powszechnej Wystawy Krajowej, Lwów 1894.

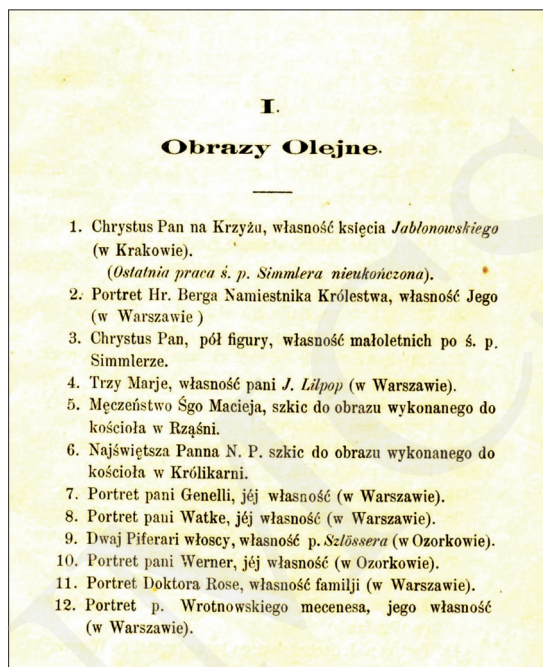
⁴⁹ Por.: K. Głombiowski, *op. cit.*, s. 84–85.

Pod koniec XIX wieku w wydawnictwach katalogowych zaczęły się pojawiać antykwy linearne szeryfowe zwane egipcjankami oraz antykwy linearne bezszeryfowe (groteski). Odnowa typografii, datująca się od II połowy XIX wieku była częścią poczynañ ogólnych, związanych z tendencjami do uznania wytworu drukarskiego jako części przemysłu czy rzemiosła artystycznego, które stały się ważnym czynnikiem gospodarczym i kulturalnym w połowie XIX wieku. Zainteresowanie tą problematyką cechuje polskie środowisko od końca lat 50. XIX wieku, stopniowo obejmując również typografię, co doprowadziło do zmian w kształcie edytorskim druków, szczególnie od lat 80. Mimo to do tekstu głównego katalogów wystaw najczęściej używano pisma klasycystycznego – antykwove i kursywne.

W tekście głównym autorzy katalogów wystaw stosowali układ jednokolumnowy, z dużymi marginesami. Poszczególne pozycje katalogowe wyróżniano przez stosowanie większego stopnia pisma lub wersalików. Stosowano pogrubienie jako element wyróżniający w tekście, często dla haseł w szeregowaniu katalogu [ryc. 4, 5].

Ryc. 4. Wyróżnienie przez wersaliki – *Dzieła sztuk pięknych wystawione na widok publiczny w salach uniwersytetu królewsko-warszawskiego dnia 15 września 1823*, Druk. N. Glücksberga, Warszawa 1823.

Ryc. 5. Większy stopień pisma, pogrubienie nagłówka – *Katalog wystawy pośmiertnej obrazów ś.p. Józefa Simmlera*, Druk. J. Ungra, Warszawa 1868.

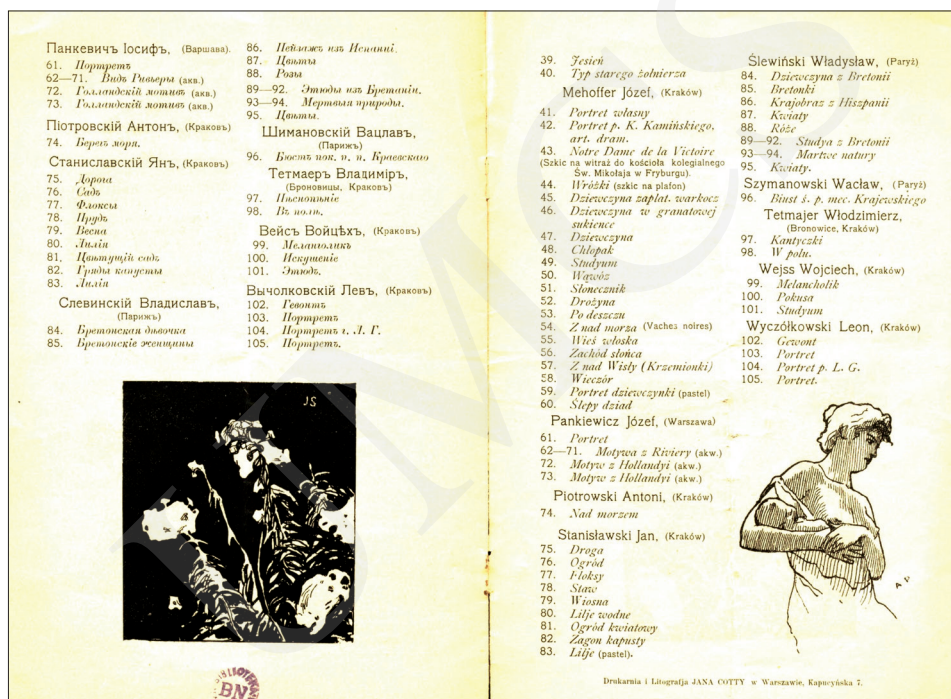
W XIX wieku weszły do ilustracji nowe techniki graficzne, takie jak drzeworyt szrafowany i litografia. Drzeworyt odgrywał w grafice katalogów rolę podrzędną, używany był do winiet, przerywników i ramek [ryc. 6].

Ryc. 6. Winieta tytułowa – *Spis dzieł sztuk pięknych na wystawę publiczną w Warszawie roku 1845 wystawionych*, Druk. S. Strąbskiego, Warszawa 1845.

Ilustracje obrazujące prezentowane obrazy, grafiki czy rysunki wprowadzono do katalogów w II połowie XIX wieku, wykorzystując technikę drzeworytniczą i litograficzną [ryc. 7]. Drukarze stosowali zarówno kompozycją graficzną zamkniętą, jak i otwartą [ryc. 8], w zależności od treści i układu katalogu. Ujawnia się w tym

czasie zainteresowanie typografią dynamiczną. Korzystano także z możliwości wyzyskania środków typograficznych dla wizualnej konkretyzacji tekstu i spójnego jego wymowy semantycznej. W tym celu stosowano też znaki natury interpretacyjnej, jak strzałka, ręka wskazująca.

Ryc. 7. Drzeworyt włamany w tekst – Drukarnia i litografia Jana Cotty w Warszawie, Kapucyńska 7 – *Katalog II wystawy Towarzystwa Artystów polskich „Sztuka”*, Druk. J. Cotty, Warszawa 1899.

Istotnym elementem odróżniającym katalog wystawy od innych druków pokrewnych jest jego kompozycja wydawnicza. W ujęciu wzorowym składają się na nią zespół danych informacyjnych na kartach tytułowych, tj.: informacje identyfikujące publikację (w tym adres wydawniczy), informacje o wystawie, zawierające dane identyfikujące ekspozycję (tytuł bądź temat, miejsce i czas trwania, organizator, pochodzenie eksponatów) oraz dane na temat zespołu autorskiego (komisarz wystawy, autor scenariusza, projektu plastycznego, zespół realizacyjny). Ramę wydawniczą⁵⁰ katalogów wystaw artystycznych stanowią materiały wprowadzające,

⁵⁰ Na temat ramy wydawniczej, szczególnie kwestii tj.: wybór i umiejscowienie w książce elementów ramy literacko-wydawniczej oraz wpływ wzajemnych oddziaływań autorów, nakładców, tłumaczy, drukarzy, a także rytmowników i czytelników na kształtowanie się owej ramy, pisali: A. Sitkowa,

na które składają się okolicznościowy wstęp oraz omówienie problematyki wystawy (eksponowanych zbiorów, ich twórców) w formie krótkiego wprowadzenia, komentarza, opracowania o charakterze naukowym, uwag. Tekst główny oraz materiały uzupełniające (ilustracje) i uzupełniająco-pomocnicze (aneksy)⁵¹.

Ryc. 8. Kompozycja otwarta – *Katalog wystawy obrazów Jana Styki*, Druk. S. Krakowa, Paryż 1888.

Kolejnym równie ważnym elementem ramy wydawniczej stanowiącej identyfikację katalogu wystaw, a zarazem pomoc dla czytelnika była tytulatura. Zawarte w niej dane odsyłały do treści katalogu. Analiza tytulatury pozwoliła ukazać zmiany zachodzące w obrębie jej stref zarówno pod względem zawartości treściowej, jak i kompozycyjnej i estetycznej. Niewątpliwie najistotniejszą informacją i pomocą dla czytelnika był tytuł, który podobnie jak w innych dziełach, np. sztuki, dostarczał wielu cennych informacji o epoce⁵².

Literacka rama wydawnicza druków z przełomu XVI i XVII wieku jako miejsce sporów o autorstwo, „Sarmackie Theatrum” 2012, t. 5, s. 101–114; M. Mazurkova, *Literacka rama wydawnicza dzieł Franciszka Dionizego Książnina: na tle porównawczym*, Katowice 1993; G. Piechota *Publication advertising of school books in the Old Polish period (Reklama wydawnicza książek szkolnych epoki staropolskiej)*, [w:] *Around the Book the Library and Information: the present state-challenges-prospects. Studies and Essays*, red. M. Juda, A. Has-Tokarz, R. Malesa, Lublin 2014, s. 23–46.

⁵¹ P. Lechowski, *op. cit.*, s. 187–188.

⁵² Zob.: M. Wallis, *O tytułach dzieł sztuki*, „Rocznik Historii Sztuki” 1974, t. 10, s. 7–27; M. Juda, *Karta tytułowa...*

W XIX-wiecznych katalogach zauważamy tendencję do eksponowania tytułu za pomocą większej, ozdobnej czcionki oraz koloru na okładce lub na karcie tytułowej. Tytuł najczęściej znajdował się u góry strony lub na środku. W niektórych przypadkach tytulatura była umieszczana u góry kolumny, a pod nią zaczynał się spis dzieł sztuki⁵³. Tytuły najczęściej przybierały formę rozbudowaną, dokładnie przybliżały tematykę dzieła, były pewnego rodzaju ich omówieniem. Informowały o rodzaju katalogu, np. *Katalog wystawy retrospektywnej nieżyjących malarzy polskich* czy *Katalog wystawy pośmiertnej obrazów ś.p. Józefa Simmlera*⁵⁴, o typie wystawy: *Katalog obrazów zbioru p. Cypryana Lachnickiego*, *Katalog obrazów olejno malowanych, wystawę składających*⁵⁵, często podawały miejsce i czas odbywającej się wystawy, np. *Dzieła sztuk pięknych wystawione na widok publiczny w salach Uniwersytetu Królewsko-Warszawskiego od dnia 20 września 1819* czy *Katalog obrazów starożytnych znajdujących się na wystawie urządzonej w Pałacu Brühlowskim na korzyść szkoły dla biednych dziewcząt pod wezwaniem ś-tej Elżbiety przy ulicy Hożej pod Nr. 23 znajdujące*⁵⁶.

Zauważamy również grupę tytułów, w których można znaleźć elementy reklamy uwidaczniające się informowaniem w tytule o ilustracjach⁵⁷. Zdarzały się też sytuacje, kiedy na karcie tytułowej podawano miejsce i rok publikacji katalogu, a także informacje o nakładcy oraz tytuł, który posiadał wydawca, np. *Katalog dzieł sztuk pięknych złożonych na wystawę publiczną w czerwcu roku 1838*, Druk. Maxymiliana Chmielowskiego, przy ulicy senatorskiej nro 463, Warszawa 1838, *Dzieła sztuk pięknych wystawione na widok publiczny w salach uniwersytetu*

⁵³ Katalog nie posiadał oddzielnej karty tytułowej, tytulatura była zamieszczona na okładce, po niej następowała strona z tytułem, pod nim zaś spis dzieł sztuki. Zob. *Spis dzieł sztuk pięknych na wystawę publiczną w Warszawie roku 1845 dostawionych*, Druk. S. Strąbskiego, Warszawa 1845; por. też: *Katalog wystawy dzieł Artura Grotgera w roku 1885 w Krakowie*, Druk. „Czasu” Fr. Kluzyckiego i Spółki, pod zarządkiem Józefa Łakocińskiego, Kraków 1885.

⁵⁴ *Katalog wystawy retrospektywnej nieżyjących malarzy polskich w Salonach Redutowych w Warszawie*, Druk. Policyjna, Warszawa 1898; *Katalog wystawy pośmiertnej obrazów ś.p. Józefa Simmlera*, Warszawa 1869.

⁵⁵ *Katalog obrazów zbioru p. Cypryana Lachnickiego*, Druk. J. Ungra, Warszawa 1865; *Katalog obrazów olejno malowanych, wystawę składających*, Druk. J. Kaczanowskiego, Warszawa 1845; zob. też: *Katalog wystawy obrazów i szkiców z wojny bułgarsko-serbskiej*, Druk. A. Kozińskiego, Kraków 1887.

⁵⁶ *Dzieła sztuk pięknych wystawione na widok publiczny w salach Uniwersytetu Królewsko-Warszawskiego od dnia 20 września 1819*, Druk. N. Glücksberga, Warszawa 1819; *Katalog obrazów starożytnych znajdujących się na wystawie urządzonej w Pałacu Brühlowskim na korzyść szkoły dla biednych dziewcząt pod wezwaniem ś-tej Elżbiety przy ulicy Hożej pod Nr. 23 znajdujące*, Druk. J. Ungra, Warszawa 1880.

⁵⁷ Por. *Katalog ilustrowany I wielkiej wystawy sztuki polskiej w Krakowie we wrześniu 1887*, Nakład Księgarni K. Bartoszewicza, Kraków 1887; *Katalog ilustrowany wystawy sztuki współczesnej we Lwowie 1894*, Druk. E. Winiarz, Lwów 1894.

królewsko-warszawskiego od dnia 20 września 1819, Druk. N. Glücksberga, księgarnia i typografa królewskiego uniwersytetu, Warszawa 1819.

W adresie wydawniczym pojawiają się oficyny lwowskie, krakowskie i warszawskie⁵⁸, m.in.: Natana Glücksberga, Józefa Więckiego, Maksymiliana Chmielowskiego, Stanisława Strąbskiego, Józefa Ungra, Władysława Szulca i Spółki, Drukarnia Policyjna w Warszawie. Dzięki informacjom o wydawcach możemy prześledzić rozwój rynku wydawniczego katalogów wystaw, wskazać na te zakłady, które przodowały w dziedzinie druku wydawnictw artystycznych i ilustrowanych. Przykładem może być zakład Józefa Ungra, którego poczynania w tej dziedzinie przyczyniły się do rozwoju poligrafii warszawskiej nie tylko przez produkcję własną, lecz także dając przykład właścicielom innych drukarni, zmuszając ich do zakupu nowych maszyn drukarskich, służących do druku wydawnictw ilustrowanych⁵⁹. Prowadził on ponadto Salon Sztuk Pięknych, równocześnie publikując najwięcej katalogów wystaw artystycznych (w roku 1858 – 1, 1880 – 4 katalogi). Z innych zakładów wychodziły w formie pojedynczych, okazjonalnych druków. Ciekawym wydawcą był Natan Glücksberg, który interesował się wszelkimi nowościami w dziedzinie typografii, a przed zorganizowaniem drukarni jeździł do Paryża, aby od Firmina Didota sprowadzić wyposażenie typograficzne, zaś urządzenia do druku sprowadzał z Lipska. W drukarni Glücksberga zastosowano nowy sposób nakładania farby na formę drukarską (za pomocą wałków). Wytwory tej drukarni odznaczały się wysokim poziomem typograficznym, co uwidacznia się w użyciu czcionek, winiet, przerywników. Druki te ilustrowano pięknymi litografiami, tłoczonymi na „dobrym” papierze. Od roku 1827 prowadził też odlewnię czcionek z matryc i form lipskich (Tauchnitz) oraz francuskich (Didot, Molé)⁶⁰.

Oznaczenie odpowiedzialności wydawniczej podkreślały również obowiązujące na ziemiach polskich będących pod zaborami aprobaty cenzorskie ówczesnych rządów. Były one przejawem cenzury prewencyjnej – przez zaakceptowanie konkretnego katalogu wpływały na jego ocenę wśród społeczności z niego korzystającej. Taki system kontroli dzieł umożliwiał ich rozpowszechnianie, mówił o ich wartościach oraz pozytywnym odbiorze⁶¹. W XIX wieku w każdym z trzech zaborów obowiązywały odrębne przepisy cenzuralne, ale metody postępowania były podobne. W zaborze rosyjskim po utworzeniu Królestwa Polskiego (1815) wprowadzono

⁵⁸ Informacje o drukarniach podają: J. Sowiński, *op. cit.*, s. 93, 94, 100; M. Mlekicka, *Wydawcy ksiązek w Warszawie w okresie zaborów*, Warszawa 1987, s. 139–140, 142–143, 151–152.

⁵⁹ J. Sowiński, *op. cit.*, s. 93.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 100.

⁶¹ Zob.: P. Buchwald-Pelcowa, *Cenzura w dawnej Polsce. Między prasą drukarską a stosem*, Warszawa 1997, s. 180–183; R. Ociecek, *Dawne aprobaty cenzorskie – ich znaczenie dla badań dziejów ksiązek*, [w:] *Szkice o dawnej ksiązce i literaturze*, red. R. Ociecek, Katowice 1989, s. 101–122.

cenzurę ustawą z 1819 roku, mimo że konstytucja gwarantowała mu zupełną wolność druku. Pierwsze lata panowania cara Aleksandra I odznaczały się dużym liberalizmem, ale wkrótce swobody zostały cofnięte (1822) i nastąpił gwałtowny nawrót polityki reakcyjnej. Podstawą przepisów cenzuralnych obowiązujących w Królestwie Polskim (do 1869) był rosyjski Kodeks cenzury (Cenzurnyj Ustaw) z 1826 roku. W katalogach na wewnętrznej stronie okładki pojawiają się aprobaty cenzorskie w formie, np.: „Za pozwoleniem cenzury rządowej” w *Katalogu galeryi obrazów sławnych mistrzów z różnych szkół zebranych...*, Warszawa 1835, podobnie w *Katalogu dzieł sztuk pięknych...*, Warszawa 1838⁶². Po powstaniu listopadowym powstał centralny organ Cenzury Rządowej pod nazwą Komitet Cenzury. Z wydziału cenzury wyodrębniono z czasem komórkę zajmującą się kontrolą gazet, czasopism, ogłoszeń, afiszów i utworów dramatycznych, noszący nazwę Wydziału Druków Periodycznych⁶³. Po okresie Wiosny Ludów (1848–1849) rozszerzył się zakres druków objętych cenzurą. Kontroli podlegały wszystkie rodzaje publikacji i teksty, rozszerzył się też merytoryczny zakres cenzury. Aprobaty cenzorskie przybierały opisową formę, informując o dacie i nazwisku cenzora: „Wolno drukować, z warunkiem złożenia w Komitecie Cenzury, po wydrukowaniu, prawem przepisanej liczby egzemplarzy. Warszawa d.^{3/}₁₅ Czerwca 1845/Cenzor/Niezabitowski”⁶⁴. Noty cenzuralne od połowy XIX wieku ograniczały się do krótkich wpisów w języku rosyjskim: „Дозволено цензурою, Варшава 16 мая 1868 г.”⁶⁵

Do grupy materiałów wprowadzających należą wcześniej wspomniane przedmowy zatytułowane również jako wstępy. Na początku XIX wieku nie wszystkie katalogi zawierały wstępy, które były pisane w stylu przedmów, przemówień⁶⁶, wprowadzających w tematykę wystawy. Z formy przedmowy wynika, że właściwymi

⁶² *Katalog galeryi obrazów sławnych mistrzów z różnych szkół zebranych przez ś.p. Michała Hieronima Księcia Radziwiłła...*, Warszawa 1835; *Katalog dzieł sztuk pięknych złożonych na wystawę publiczną w czerwcu roku 1838*, Warszawa, Druk. Maxymiliana Chmielowskiego, przy ulicy senatorskiej nro 463, 1838.

⁶³ F. Ramotowska, *Sto lat „cenzury rządowej” pod zaborem rosyjskim (1815–1915) – postawy normatywne, instrumenty wykonawcze*, [w:] *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, t. 1, red. J. Kostecki, A. Brodzka, Warszawa 1992, s. 151–152.

⁶⁴ Na wewnętrznej stronie okładki tytułowej – *Spis dzieł sztuk pięknych na wystawę publiczną w Warszawie roku 1845 wystawionych*, Druk. Stanisława Strąbskiego, Warszawa 1845.

⁶⁵ *Katalog wystawy pośmiertnej obrazów ś.p. Józefa Simmlera*, Druk. J. Ungra, Warszawa 1868; zob. też: Дозволено цензурою, Варшава 5 мая 1898 года – *Katalog wystawy retrospektywnej niezujących malarzy polskich w Salonach Redutowych w Warszawie*, Druk. Policyjna, Warszawa 1898.

⁶⁶ Określenie „przemówienie” pojmujemy za Janiną Łabochą, która tłumaczy je jako nazwę wypowiedzi retorycznej i traktuje jako „indywidualne ustne zachowanie mowne w sytuacji publicznej (oficjalnej), którego podstawą jest wcześniej opracowany tekst, przeznaczony jednak nie do czytania, lecz do słuchania. Tekst do wygłoszenia, stanowiący podstawę przemówienia, jest w naszym przypadku również komunikatem przeznaczonym do czytania podczas wystawy, ale również po jej zakończeniu, dlatego ma wartość dokumentu, jeżeli publikacja zostanie przechowana, skatalogowana

odbiorcami publikacji czy też wystawy powinni być ludzie uczestniczący w ekspozycji oraz posiadający „obyctwo salonowe”⁶⁷. Przedmowa wpisana w początek katalogów jest wypowiedzią starannie skomponowaną, a także precyzyjnie i poetycko sformułowaną, podnoszącą rangę publikacji oraz wydarzenia. Świadczy o tym nie tylko dobór słownictwa, ale także zastosowanie rozbudowanych struktur składniowych opartych na metaforach oraz rozlicznych uprzejmościach, spełniających zasady etykiety językowej⁶⁸: „Nie małą spodziewamy się sprawić przyjemność światłej publiczności, ogłaszając Katalog Obrazów ś.p. J.O. Xsięca Michała Radziwiłła Wojewody Wileńskiego, które tenże miłośnik sztuk pięknych prawie przez 60 lat w podróżach swoich po różnych stolicach Europejskich z hojnym nakładem i trafnym zebrał wyborem” (*Katalog Galeryi obrazów sławnych mistrzów z różnych szkół zebranych przez ś. p. Michała Hieronima Księcia Radziwiłła Wojw. Wil. Teraz z Królikarni pod Warszawą wystawionych ułożony i spisany w 1835 przez Antoniego Stanka profesora Malarstwa w Uniwersytecie Warszawskim, W Warszawie 1835*)⁶⁹. W przedmowach autorzy umieszcza nie tylko zaproszenia zachęcające do obejrzenia wystawy, lecz także informacje dotyczące samej ekspozycji, tj.: cenę katalogu oraz biletu uprawniającego zwiedzenie wystawy (informację o cenie zamieszczano również na karcie tytułowej): „Wstęp jest płatny po kop. 10 (gr 22) od osoby na Wystawę w trzech miejscach, to jest: na Wystawę sztuk pięknych wspomnianych dopiero w salach Szkoły malarstwa, tudzież na Wystawę płodów przemysłu krajowego w salach Ratuszowych i Giełdowej Banku Polskiego” (*Spis dzieł Sztuk Pięknych na Wystawę publiczną w roku 1845 dostawionych, Warszawa w drukarni Stanisława Strąbskiego 1845*). W niektórych przypadkach autorzy pozwalali sobie na interpretacje przedsięwzięcia: „Arcydzieła sztuki malarskiej w pięknym i cichem ustroju tém oglądane, mogą nie tylko miłośników korzystnie zajmować, ale i młodych natchnąć artystów, gdy zważymy, jak sztuka malarstwa, więcej niż wszelka inna ożywia się i kwitnie przy dobrych wzorach” (*Katalog Galeryi obrazów sławnych mistrzów z różnych szkół zebranych przez ś.p. Michała Hieronima Księcia Radziwiłła*

w placówkach rozpowszechniających wiedzę o sztuce i książce”. Zob.: J. Łabocha, *Tekst, wypowiedź, dyskurs w procesie komunikacji językowej*, Kraków 2008, s. 161.

⁶⁷ Określenie „przedmowy” przyjmujemy za: M. Wojtak, *Wielostylowość w tekście użytkowym na przykładzie XIX-wiecznego kalendarza*, [w:] *Studia z historii języka polskiego i stylistyki historycznej ofiarowane profesor Wiśniewskiej na 50-lecie jej pracy naukowo-dydaktycznej*, red. Cz. Kosyl, Lublin 2001, s. 241–256.

⁶⁸ M. Marcjanik, *Etykieta językowa*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2000.

⁶⁹ Styl przedmów nie różni się od sposobu ich konstruowania na ziemiach polskich innych założeń. Por.: „Pragnąłbym znaleźć sędziów pobłażliwych, którzy by mi na przyszłość dodali otuchy i pozwolili w krótkim czasie z dojrzałszymi płodami ducha i pracy stanąć przed społeczeństwem naszym, któremu wszystkie czucia i myśli moje noszę w ofierze” – *Katalog wstawy Jana Styki*, druk S. Krakowa, Paryż 1888.

Wojw. Wil. Teraz z Królikarni pod Warszawą wystawionych ułożony i spisany w 1835 przez Antoniego Stanka profesor Malarstwa w Uniwersytecie Warszawskim, W Warszawie 1835)⁷⁰. Kolejno informowano o czasie trwania wystawy lub najdogodniejszym terminie w ciągu dnia, w którym obrazy wyglądały najlepiej: „Sale otwarte będą co dzień od godziny 10 z rana do 1 po południu i od 3 do 7 także po południu” (*Spis dzieł Sztuk Pięknych na Wystawę publiczną w roku 1845 dostawionych, Warszawa w drukarni Stanisława Strąbskiego 1845*); „W końcu nadmienić tu wypada, co każdy z odwiedzających zapewne spostrzeże, iż lokal z powodu niskich okien, dla galeryi obrazów 10 do 3 jest światło najpiękniejsze i do oglądania obrazów dogodne, ze względu więc lokalu tego, porządek rozwieszania obrazów, jaki w katalogu jest objętym, zdawał się być odpowiednim” (*Katalog Galeryi obrazów sławnych mistrzów z różnych szkół zebranych przez ś.p. Michała Hieronima Księcia Radziwiła Wojew. Wil. Teraz z Królikarni pod Warszawą wystawionych ułożony i spisany w 1835 przez Antoniego Stanka profesor Malarstwa w Uniwersytecie Warszawskim, W Warszawie 1835*). Również informowano o miejscu, w którym wystawa może być oglądana, uprzejmie przeprasząc, gdy była urządzana w kilku budynkach: „Z żalem i to w końcu dodać jeszcze musimy, że dla szczupłości miejsca, nie wszystkie obrazy Galeryą składające, w Królikarni pomieścić się nie mogły, i dlatego dosyć znaczna część onych zdobi pałac w Nieborowie. Dla dogodności, umieszczone są na końcu i te obrazy, które w Nieborowie pozostać musiały” (*Katalog Galeryi obrazów sławnych mistrzów z różnych szkół zebranych przez ś.p. Michała Sieromima Księcia Radziwiła Wojew. Wil. Teraz z Królikarni pod Warszawą wystawionych ułożony i spisany w 1835 przez Antoniego Stanka profesor Malarstwa w Uniwersytecie Warszawskim, W Warszawie 1835*).

Ciekawym przykładem XIX-wiecznego bon ton jest przedmowa w katalogu z roku 1845, gdzie zwyczajowy tytuł „przedmowa” zastąpiono określeniem „objaśnienie”. Termin ten obrazuje główny cel tekstu wstępu, rezygnując całkowicie z zapoznaniem czytelnika z artystami, jak również z interpretacją wystawy bądź wybranego dzieła. Objasnienia zawarte w tekście dotyczyły: ceny, czasu, sposobu ubioru, następnie sposobu zwiedzania wystawy oraz zaznaczały różnice społeczne między obywatelami ówczesnej Warszawy, wprowadzając również specjalny dzień dla starozakonnych: „Liberya, małe dzieci i osoby w lichem lub brudem ubraniu

⁷⁰ Przedmowy zwierały nie tylko interpretację wystaw, ale również poszczególnych obrazów. Por.: „»Joanna d’Arc« i »Kościuszkę pod Raclawicami«, oba natchnione jednym i tym samym uczuciem miłości i poświęcenia za Ojczyznę. Jeżeli w tamtych [obrazach] artysta nam mówi czem byliśmy, to w tych ostatnich dopełniających się nawzajem i wykonanych z taką furją temperamentu i potęgą pędzla, pokazuje nam naocznie i daje nam uczuć czem jeszcze możemy. Można powiedzieć, że natchnienie, które opromienia twarz dziewicy Orleańskiej i duszę jej przenosi w idealne sfery, uzupełnia po stronie przeciwnej zapał zdrowych, prostych i silnych ludowych mas, wskazując przyszłość” – *Katalog wystawy dzieł Jana Matejki, Lwów 1894*.

nie będą wpuszczane. Starozakonni w swoich ubraniach narodowych, mogą zwiedzać Wystawę w dni poniedziałkowe. Głos dzwonka na salach ostrzeża, że nadeszła chwila ich zamknięcia. Płaszcz, laski parasole i wszelkie przedmioty w ręku niesione (z wyłączeniem tylko parasolek damskich) zostawione być winny, za kontramarkami przy wejściu bez osobnej za to płacy” (*Spis dzieł Sztuk Pięknych na Wystawę publiczną w roku 1845 dostawionych, Warszawa w drukarni Stanisława Strąbskiego 1845*). Bardzo prawdopodobne jest, że informacja ta znalazła się w katalogu z potrzeby usystematyzowania otoczenia, które przeobrażało się, zatracając dawne normy społeczne. W XIX wieku sytuacja polityczna zaistniała na ziemiach polskich zmusiła do zmiany sposobu zachowania nie tylko mężczyzn. Na salonach, w życiu publicznym, w działalności filantropijnej coraz śmielej i liczniej pojawiły się kobiety. Na ziemiach polskich rozpoczął się proces ogromnych przeobrażeń społecznych, powstanie nowej struktury społecznej wymusił określenie na nowo zasad *sevoir-vivre*⁷¹.

W niektórych przypadkach przedmowy kończyły się krótką notką informującą o możliwości zakupu dzieła sztuki. Zwierała ona uwagę na temat funkcji informacyjno-użytkowej, jaką pełnił opisywany wyżej dokument życia społecznego. Użyteczność katalogów, zwłaszcza tych z początków XIX wieku, należy rozpatrywać przez pełnioną przez nich rolę druków pośredniczących w sprzedaży sztuki. Była to jedna z pierwszych przesłanek, jakie towarzyszyły ewolucji tych druków. Katalogi, które można określić jako poprzedzające katalogi wystaw oraz segregujące „w jakiś sposób” dzieła sztuki bądź w tym przypadku semiofory (jak ujął je Krzysztof Pomian), powstały dużo wcześniej, a swoje burzliwe przemiany przeszły około XVIII wieku⁷². W XIX-wiecznych katalogach nastąpił przełom istniejącego do tej pory sposobu finansowania i dystrybucji dzieł sztuki. Niektóre obrazy w omawianych publikacjach przeznaczono jako produkty wystawione na sprzedaż, tym samym stosując nową formę handlu na rynku sztuki. Wystawa stała się więc miejscem okazjonalnym, w którym można nie tylko obejrzeć obraz, lecz także go zakupić, otwierając tym samym możliwość nabycia obrazu zarówno bogatemu arystokracie, jak i fabrykantowi obcującemu ze sztuką⁷³. Opisana rola jest widoczna w umieszczanych krótkich notkach na początku lub na końcu publikacji: „Kto sobie życzył nabyć jakie dzieło, może powziąć informację od P. Graybnera, mającego nadzór miejscowy” (*Spis dzieł Sztuk Pięknych na*

⁷¹ Więcej w: P. Leśniewski, *Wychowaniec dziewiętnastego wieku czyli przepisy przystojności i dobrego tonu*, Warszawa 1843; M. Stawiak-Ososińska, *Ponętna, uległa, akurdatna. Ideal i wizerunek kobiety polskiej pierwszej połowy XIX w. (w świetle ówczesnych poradników)*, Kraków 2009.

⁷² Zob. K. Pomian, *Zbieracze i osobliwości Paryż–Wenecja XVI–XVIII wiek*, tłum. A. Pieńkoś, Gdańsk 2012.

⁷³ H. Michałowska, *op. cit.*, s. 47–50.

Wystawę publiczną w roku 1845 dostawionych, Warszawa w drukarni Stanisława Strąbskiego 1845)⁷⁴.

Tekst główny katalogów dotyczył eksponatów prezentowanych na wystawie, czyli wyodrębnionego piśmienniczo spisu wszystkich obiektów ekspozycji wraz z ich zindywidualizowanym i znormalizowanym opisem identyfikacyjnym, obejmującym m.in.: autora i nazwę przedmiotu, technikę wykonania, datację, proveniencję, właściciela, opis wyglądu zewnętrznego, numer inwentarzowy, bibliografię przedmiotu. Zaobserwowany podział tekstu głównego to: 1) alfabetyczny – *Katalog II-ej Wystawy Towarzystwa Artystów Polskich „Sztuka”*, Salon Sztuk Pięknych Aleksandra Krywulca (Hotel Europejski), Warszawa 1899; 2) „salowy”, czyli spisany według kolejności eksponowania obrazów – *Katalog galerii obrazów sławnych mistrzów [...] w Królikarni...*, Warszawa 1835; 3) chronologiczny – stosowany najczęściej w wystawach pośmiertnych⁷⁵ oraz 4) działowy – stosujący podział przyjęty przez organizatorów ekspozycji. Podział ten mógł różnić się ze względu na instytucje wystawiennicze – *Katalog wystawy pośmiertnej obrazów ś.p. Józefa Simmlera*, Druk. J. Ungra, Warszawa 1868. Najczęstszy spotykany podział sugeruje segregacje według użytej przez artystów techniki: obrazy/malarstwo/akwarele, rysunki, rzeźby, architektura, sztycharstwo, dodatek. W obrębie techniki funkcjonuje podział na: uczniów (określonej szkoły malarskiej), profesorów, amatorów⁷⁶.

Istotnymi składnikami struktury wewnętrznej katalogów wystaw artystycznych były różnorodne materiały informacyjno-pomocnicze w postaci spisów treści, indeksów/regestów czy ogłoszeń. Dodatki te stanowiły także ważny element kompozycyjny innych publikacji XIX-wiecznych. Spisy treści umieszczane na oddzielnych kartach pojawiały się najczęściej na początku katalogu, tuż przed przedmiotami⁷⁷. Czasami zamieszczano mapki obrazujące plan architektoniczny budynku, w którym znajduje się wystawa⁷⁸. Katalog zamykają karty dotyczące: imiennej listy

⁷⁴ Sposób sprzedaży dzieł sztuki z wykorzystaniem katalogów był popularny również na wszystkich ziemiach polskich będących w tym czasie pod zaborami. Por.: „Utworki sztuki oznaczone gwiazdką * są do nabycia. Ryciny z utworów oznaczonych □ umieszczane są w katalogu. O cenach i bliższych warunkach nabycia dzieła sztuki informuje Sekretaryat Wystawy, który też pośredniczy w układach. Wszelkie inne pośrednictwo w nabywaniu dzieł sztuki jest stanowczo wykluczone, transakcje zaś zawarte wprost między artystą a nabywcą, mają być w kancelarii Sekretaryatu zgłoszone. Dzieła nabyte pozostać muszą na Wystawie aż do jej zamknięcia” – *Katalog ilustrowany wystawy sztuki współczesnej we Lwowie 1894*, wyd. 1, Druk. E. Winiarz, Lwów 1894.

⁷⁵ Zob. *Katalog wystawy dzieł Jana Matejki*, Lwów 1894.

⁷⁶ *Dzieła sztuk pięknych wystawione na widok publiczny w salach królewskiego uniwersytetu w Warszawie dnia 24 maja 1828*, Druk. J. Węckiego, Warszawa 1828.

⁷⁷ Por. *Katalog wystawy dzieł...*

⁷⁸ *Katalog ilustrowany wystawy sztuki współczesnej we Lwowie 1894*, wyd. 1, Druk. E. Winiarz, Lwów, 1894.

artystów i amatorów dzieł sztuk pięknych⁷⁹ [ryc. 9], rejestry/indeksy, np. registr obrazów według alfabetu, podzielony na obrazy z danych szkół (włoskiej, holenderskiej, francuskiej, niemieckiej, mistrzów nieznanych, wizerunki różnej roboty) [ryc. 10].

R E G E S T R	
I. OBRAZY PODEUG ALFABETU MISTRZÓW.	
(Liczba przy nazwisku jest numer białący obrazów w katalogu.)	
<i>Absoven</i> 294.	<i>Berthier</i> 436 i 442.
<i>Aelst van der</i> 272.	<i>Boll Ferdynand</i> 4. 356.
<i>Albani Franciszek</i> 52.	i 363.
53. 279. i 321.	<i>Both</i> 446.
<i>Allegrini</i> 321 i 325.	<i>Breughel</i> 130. 131. 190.
<i>Als Franciszek</i> 360.	240. 261. 297. 435. 441
<i>Angiermejer</i> 79. i 80.	<i>Brandt</i> 7. 19. i 157.
<i>Ary de Voir</i> 267.	<i>Braehligkemp</i> 167.
<i>Artua</i> 283.	<i>Brackenbùrg Remier</i> 328
<i>Asch van Piotr Jansz</i> 13.	i 329.
i 311.	<i>Bridail</i> 87. i 174.
<i>Asper Jan</i> 34.	<i>Gruandel L.</i> 289 i 290.
<i>Bacciarelli</i> 323.	<i>Brùger J. C.</i> 152. 153:
<i>Backhuysen Ludolf</i> 43.	154 i 155.
<i>Bassano</i> 81.	<i>Bubna (Hrabina)</i> 523:
<i>Battoni Pompeo</i> 349.	i 524.
<i>Beaskey</i> 275. i 276.	<i>Bùcher</i> 526.
<i>Bega Corneille</i> 396 i 397.	<i>Buisset Karol</i> 358.
<i>Benner</i> 132. i 133.	<i>Campidoglio</i> 8. i 20.
<i>Berghem Mich:</i> 3. i 432.	<i>Canaletti (ojciec)</i> 32.

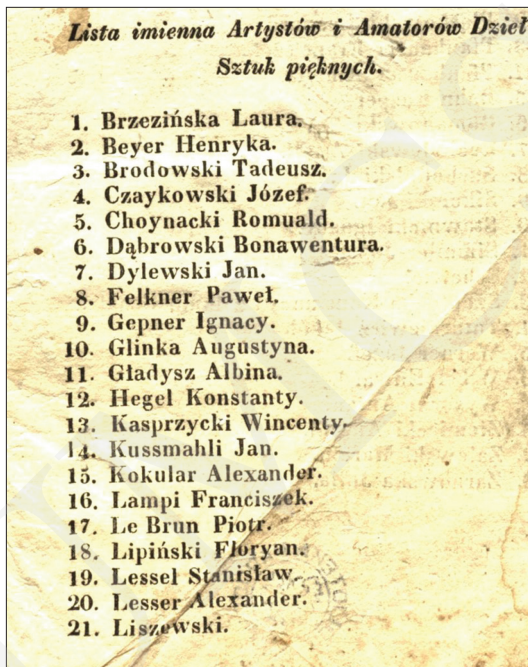
Ryc. 9. Imienna lista artystów i amatorów dzieł pięknych – *Katalog dzieł sztuk Pięknych złożonych na wystawę publiczną w czerwcu roku 1838*, Druk. Maxymiliana Chmielowskiego, przy ulicy senatorskiej nro 463, Warszawa 1838.

Pod koniec XIX wieku w katalogach wystaw artystycznych pojawiły się oferty wydawnicze⁸⁰ oraz ogłoszenia różnego typu, np. reklama zakładów kamieniarskich, zakładów galanteryjnych, lamp, odzieży, prasy („Tygodnik Ilustrowany”, „Kurier Codzienny”), księgarni (Gebethnera i Wolffa w Krakowie i Warszawie). Podobne

⁷⁹ Lista imienna wystawionych autorów w porządku alfabetycznym – *Spis dzieł sztuk pięknych na wystawę publiczną w Warszawie roku 1845 wystawionych*, Druk. S. Strąbskiego, Warszawa 1845.

⁸⁰ Na stronie verso karty tytułowej – Oferta wydawnicza Księgarni K. Bartoszewicza – *Katalog ilustrowany I wielkiej wystawy sztuki polskiej w Krakowie 1887*, Nakład Księgarni K. Bartoszewicza we wrześniu 1887, Wystawa Krajowa Rolniczo-Przemysłowa w Krakowie 1887, Oddział Sztuki Polskiej; na końcu katalogu w ogłoszeniach – „Pieśni Polskie najlepszy zbiór utworów patriotycznych wyszedł w trzecim eleganckim wydaniu nakładem księgarni K. Bartoszewicza w Krakowie, cena egzemplarza gustownie oprawnego z wybicciem 1 zł, pocztą 1 zł 15 gr”, s. LIV.

ogłoszenia książek pojawiały się już w prasie oświeceniowej, będąc jednocześnie źródłem wiedzy o dawnej książce i rynku wydawniczym⁸¹.

Ryc. 10. Indeks – *Katalog galerii obrazów sławnych mistrzów z różnych szkół zebranych ś.p. Michała Księcia Radziwiłła wojew. Wil. Teraz w królikarni pod Warszawą wystawionych, ułożony i spisany w 1835 roku przez Antoniego Blanka, profesora malarstwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1835.*

Dziewiętnastowieczne katalogi wystaw artystycznych jako źródło bibliologiczne nie doczekały się spójnej monografii, która mogłaby uzupełnić ważną gałąź badań z zakresie dokumentów życia społecznego oraz historii książki współczesnej. Zarysowana problematyka stanowi załączek do dalszych badań księgoznawczych wpisujących się w obecną bibliologię historyczną. Analiza materiału źródłowego zmusza nas do interdyscyplinarnego spojrzenia na zagadnienie. Podczas przeprowadzonych badań istotne było ukazanie przemian wewnętrznych i zewnętrznych w archeologii katalogów publicznych wystaw artystycznych. Analizy te

⁸¹ Zob. Z. Staniszewski, J. Szczepaniec, *Ogłoszenia prasowe jako źródło wiedzy o książce w Polsce XVIII w.*, „Ze Skarbcza Kultury” 1960, z. 1, s. 165–186; S. Grzeszczuk, D. Hombek, *Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII w. Źródła*, t. 4: *Od „Nowin Polskich” do „Wiadomości Warszawskich” 1729–1773*, cz. 2: „Wiadomości Warszawskie” 1765–1773. Aneks 2 1774–1795, red. Z. Goliński, Kraków 2000.

pozwoili na zaobserwowanie przeobrażeń typograficznych i estetycznych badanego materiału.

Na formę omawianych publikacji wpłynęły zmiany społeczne, kulturowe oraz polityczne, które miały miejsce w XIX wieku. W Polsce ze względu na trudną sytuację polityczną nowinki dotyczące życia artystycznego, kulturalnego oraz typograficznego, w przeciwieństwie do Europy, docierały z pewnym opóźnieniem. Sytuacja ta miała również bezpośrednie przełożenie na gusta odbiorców ówczesnych wystaw. Na ekspozycji obywatele dawnych ziem Rzeczypospolitej szukali dzieł o tematyce patriotycznej, a szczególnym zainteresowaniem cieszyły się obrazy nawiązujące do bohaterskiej tradycji narodu polskiego i piękna ojczystego kraju. Ekspozycje dzieł sztuki najczęściej odbywały się w: Pałacu Wilanowskim, Pałacu zw. Badeńskim, Królikarni, Pałacu Kazimierzowskim, Salach Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności, Pałacu Potockich. W życiu publicznym, zwłaszcza w działalności filantropijnej, aktywniej działały kobiety, które organizowały salony artystyczno-literackie, tym samym nadając ton życiu kulturalnemu Warszawy oraz przyczyniając się do zmian struktur społecznych⁸². Zmiany ekonomiczne w XIX stuleciu widoczne w zwiększonej liczbie osób pracujących zawodowo wobec pracujących w majątkach ziemskich przyczyniły się do utraty przez Kościół i arystokrację miana głównego mecenasa sztuki. Przedstawiciele nowej klasy średniej – bogatej burżuazji, inteligencji – pragnąc podnieść swój status społeczny, stawali się nowymi mecenasami, wymuszając tym samym nową formę handlu dziełami sztuki uwidaczniającą się przez ceny podawane w katalogu.

Katalogi oraz same wystawy przestały być „prywatnymi” (dostępnymi dla ludzi zaproszonych przez gospodarza) publikacjami, stały się dokumentami życia społecznego publicznego w najszerszym znaczeniu tego słowa. Wypełnienie nowych funkcji społecznych, jakie nadano sztuce, pociągnęły za sobą wszelkie publikacje, co wymagało nadania im nowej formy praktycznej. Pomimo wielu przemian towarzyszących XIX wiekowi typografia i druk uległy pewnemu spowolnieniu oraz rozproszeniu. Badanie w zakresie „archeologii” katalogów wystaw artystycznych pozwoli ukazać przemiany w obrębie tego typu wydawnictw okolicznościowych, głównie w kompozycji wydawniczej, składającej się z takich elementów, jak: 1) zespół danych informacyjnych na kartach tytułowych: informacje identyfikujące publikacje; 2) informacje o wystawie, zawierające dane identyfikujące ekspozycję oraz 3) dane na temat zespołu autorskiego. Istotne było również ukazanie zmian w ramie wydawniczej katalogów wystaw artystycznych, m.in. w materiałach wprowadzających, na które składały się okolicznościowy wstęp oraz omówienie problematyki wystawy

⁸² Salony artystyczne prowadzone przez kobiety funkcjonowały w II poł. XVIII wieku, m.in. salon Barbary z Duninów Sanguszkowej w Lubartowie i Warszawie. Szerzej w literaturze M. Stawiak-Ososińska, *op. cit.*

w formie krótkiego wprowadzenia, komentarza, opracowania o charakterze naukowym. Można zauważyć, iż forma wydawnicza katalogu (architektura publikacji) przypominała książkę XVIII-wieczną zarówno w swojej budowie wewnętrznej, jak i zewnętrznej, w której podczas komponowania okładki czy tytułatury wykorzystano wszystkie tendencje oraz wypracowany już warsztat znany badaczom i rozpoznawany w książkach doby Oświecenia.

Niniejszy temat nie został wyczerpany, a niektóre problemy zaledwie nakreślono, inne z przyczyn czysto czasowych pominięto. Jednakże mamy nadzieję, że udało się zobrazować to, jak ważnym i jednocześnie niezbadanym dotąd obszarem są dokumenty życia społecznego ze szczególnym uwzględnieniem katalogów wystaw artystycznych.

Bibliografia

Źródła

- Dzieła sztuk pięknych wystawione na widok publiczny w salach królewskiego-warszawskiego uniwersytetu dnia 15 września 1923*, Druk. N. Glücksberga, Warszawa 1923.
- Dzieła sztuk pięknych wystawione na widok publiczny w salach królewskiego uniwersytetu w Warszawie dnia 28 października 1825*, Druk. J. Węckiego, Warszawa 1825.
- Dzieła sztuk pięknych wystawione na widok publiczny w salach królewskiego-warszawskiego uniwersytetu dnia 20 września 1819*, Druk. N. Glücksberga, Warszawa 1819.
- Dzieła sztuk pięknych wystawione na widok publiczny w salach królewskiego uniwersytetu w Warszawie dnia 24 maja 1828*, Druk. J. Węckiego, Warszawa 1828.
- Estreicher K., *Bibliografia Polska XIX stulecia*, wyd. 2, t. 15: *Katalogi*, Kraków 1991.
- Grubenthal Friedhuber L.D., *Mała encyklopedia kupiecka, zawierająca: geografję i historję handlową naukę o wekslach i papierach wartościowych, monety i wagi rożnych krajów, rachunkowość, korespondencję, buchalterię, terminologję kupiecką oraz zasady pięknego pisania, podług niemieckiego ułożona przez...*, Warszawa 1848, s. 85–140.
- Grzeszczuk S., Hombek D., *Książka polska w ogłoszeniach prasowych XVIII w. Źródła*, t. 4: *Od „Nowin Polskich” do „Wiadomości Warszawskich” 1729–1773*, cz. 2: *„Wiadomości Warszawskie” 1765–1773. Aneks 2 1774–1795*, red. Z. Goliński, Kraków 2000.
- Kasprzycki W., *Widok Wystawy Sztuk Pięknych w Warszawie 1828*, 1828 r., (obraz) olej na płótnie 94,5 x 111 cm. Muzeum Narodowe w Warszawie.
- Katalog dzieł sztuk pięknych wystawionych na widok publiczny w Sali Pałacu Kazimierzowskiego w miesiacu listopadzie 1836 r. na dochód Instytutu moralnie zaniedbanych dzieci*, Druk. J. Węckiego, Warszawa 1836.
- Katalog dzieł sztuk pięknych złożonych na wystawę publiczną w czerwcu roku 1838*, Druk. M. Chmielewskiego, Warszawa 1838.
- Katalog dzieł sztuk pięknych złożonych na wystawę publiczną w czerwcu roku 1838*, Druk. Maxymiliana Chmielowskiego, przy ulicy senatorskiej nro 463, Warszawa 1838.

- Katalog galeryi obrazów sławnych mistrzów z różnych szkół zebranych przez ś.p. Michała Hieronima Księcia Radziwiłła wojew. Wil. teraz w Królikarni pod Warszawą wystawionych, ułożony i spisany w 1835 roku przez Antoniego Blanka, profesora malarstwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1835.*
- Katalog II-iej Wystawy Towarzystwa Artystów Polskich „Sztuka”, Warszawa 1899.*
- Katalog ilustrowany I wielkiej wystawy sztuki polskiej w Krakowie we wrześniu 1887, Nakład Księgarni K. Bartoszewicza, Kraków 1887.*
- Katalog ilustrowany I wielkiej wystawy sztuki polskiej w Krakowie 1887, Nakład Księgarni K. Bartoszewicza we wrześniu 1887, Wystawa Krajowa Rolniczo-Przemysłowa, Kraków 1887.*
- Katalog ilustrowany wystawy sztuki współczesnej we Lwowie 1894, wyd. 1, Nakład Dyrekcji Powszechnej Wystawy Krajowej, Lwów 1894.*
- Katalog ilustrowany wystawy sztuki współczesnej we Lwowie 1894, wyd. 1, Druk. E. Winiarz, Lwów 1894.*
- Katalog licytacji bibliofilskiej dnia 7 marca 1931 roku [...] w salonie Cz. Garlińskiego, Towarzystwo Bibliofilów Polskich w Warszawie, Warszawa 1931.*
- Katalog obrazów Aleksandra Lessera, Warszawa 1885.*
- Katalog obrazów nowoczesnych polskich malarzy, których wystawa urządzona została w re-sursie Kupieckiej (Własność Aleksandra Krywulta), Druk. Jana Cotty, Warszawa 1880.*
- Katalog obrazów olejno malowanych, wystawę składających, Druk. J. Kaczanowskiego, Warszawa 1845.*
- Katalog obrazów starożytnych znajdujących się na wystawie urządzonej w Pałacu Brühlowskim na korzyść szkoły dla biednych dziewcząt pod wezwaniem ś-tej Elżbiety przy ulicy Hożej pod Nr. 23 znajdujące, Druk. J. Ungra, Warszawa 1880.*
- Katalog obrazów wystawionych w Salonie Sztuk pięknych Józefa Ungra w Warszawie przy ulicy Niecałej No. 1 w domu Hr. Krasieńskiego na 1-szem Piętrze. Grudzień, Druk. Władysława Szulca i Sp., Warszawa 1879.*
- Katalog obrazów wystawionych w Salonie Sztuk pięknych Józefa Ungra w Warszawie przy ulicy Niecałej No. 1 w domu Hr. Krasieńskiego na 1-szem Piętrze. Kwiecień, Druk. Józefa Ungra, Warszawa 1880.*
- Katalog obrazów zbioru p. Cypryana Lachnickiego, Druk. Józefa Ungra, Warszawa 1865.*
- Katalog pierwszej wielkiej wystawy sztuki polskiej w Krakowie we wrześniu 1887, Nakład księgarni K. Bartoszewicz, Kraków 1887.*
- Katalog wystawy Jana Styki, druk S. Krakowa, Paryż 1888.*
- Katalog wystawy dzieł Artura Grottera w roku 1885 w Krakowie, Druk. „Czasu” Fr. Kluczyckiego i Spółki, pod zarządem Józefa Łakocińskiego, Kraków 1885.*
- Katalog wystawy dzieł Jana Matejki, Druk. E. Winiarza, Lwów 1894.*
- Katalog wystawy obrazów i szkiców z wojny bułgarsko-serbskiej, Druk. A. Kozińskiego, Kraków 1887.*
- Katalog wystawy obrazów Jana Styki, Druk. S. Krakowa, Paryż 1888.*
- Katalog wystawy pośmiertnej obrazów ś.p. Józefa Simmlera, Druk. J. Ungra, Warszawa 1868.*
- Katalog wystawy retrospektywnej nieżyjących malarzy polskich w Salonach Redutowych w Warszawie, Druk. Policyjna, Warszawa 1898.*

Leśniewski P., *Wychowaniec dziewiętnastego wieku czyli przepisy przystojności i dobrego tonu*, Warszawa 1843.

Polska Bibliografia Sztuki 1801–1944, t. 1–3, Wrocław 1975–1986.

Salon sztuk Pięknych Aleksandra Krywulta (Hotel Europejski), Warszawa 1899.

Spis dzieł sztuk pięknych na wystawę publiczną w warszawie roku 1845 wystawionych, Druk. Stanisława Strąbskiego, Warszawa 1845.

Opracowania

Antczak M., *Metoda bibliograficzna, statystyczna, porównawcza w badaniach bibliologicznych na przykładzie badań własnych*, [w:] *Bibliologia. Problemy badawcze nauk humanistycznych*, red. D. Kuźmina, Wydawnictwo SBP, Warszawa 2007, s. 25–45.

Ausstellungskatalog, [w:] *Lexikon der Kunst*, Band I: A-Cim, (Ltg.) Harald Olbrich et al., Leipzig 1987.

Bednarska-Ruszałowa K., *Uczyć, bawić, wychowywać. Książka i jej funkcja społeczna w Polsce w okresie oświecenia*, Wyd. Impuls, Kraków 2004.

Buchwald-Pelcowa P., *Cenzura w dawnej Polsce. Między prasą drukarską a stosem*, Warszawa 1997.

Cisowska J., *Elementy reklamowe w XIX-wiecznych polskich prospektach książki religijnej*, „Roczniki Biblioteczne” 2003, R. 47, s. 44–64.

Delaissé L.M.J., *Toward a History of the Medieval Book*, „Divinitas” 1967, t. 11, s. 425–435 (przedruk w: „Codicologica”, I, s. 75–83).

Dokumenty życia społecznego w bibliotece. Materiały konferencyjne, Wrocław 2001.

Dokumenty życia społecznego w bibliotece. Materiały z ogólnopolskiej konferencji zorganizowanej przez Bibliotekę Ossolineum w dniach 2–3.06.1969 r., red. J. Albin, Wrocław 1970.

Dunin J., *Okładka i obwoluta jako komunikat. Wprowadzenie do problematyki*, [w:] *Sztuka książki. Historia, teoria, praktyka*, red. M. Komza, Wyd. UW, Wrocław 2003, s. 81–90.

Dylewski A., *Historia pieniądza na ziemiach polskich*, Wyd. Carta Blanca, Warszawa 2012.

Dymmel P., *Nauki pomocnicze bibliologii (zarys problematyki)*, „Roczniki Biblioteczne” 1984, R. 28, z. 1–2, s. 277–293.

Firlej-Buzon A., *Dokumenty życia społecznego*, Wydawnictwo SBP, Warszawa 2002.

Głombiowski K., *Książka w procesie komunikacji społecznej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1980.

Gruca A., *Metoda biograficzna w badaniach nad dziejami książki w okresie zaborów*, [w:] *Bibliologia. Problemy badawcze nauk humanistycznych*, red. D. Kuźmina, Wydawnictwo SBP, Warszawa 2007, s. 71–84.

Jazdon A., Wieniawski H., *Katalog tematyczny dzieł*, Towarzystwo Muzyczne im. Henryka Wieniawskiego, Poznań 2009.

Juda M., *Inkunabuł jako źródło historyczne*, [w:] *Tekst źródła. Krytyka. Interpretacja*, red. B. Trelińska, Wyd. DiG, Warszawa 2005, s. 179–186.

Juda M., *Karta tytułowa staropolskiej książki drukowanej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2002, R. 46, s. 73.

Juda M., *Karta tytułowa staropolskiej książki drukowanej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2002, R. 46, s. 67–78.

- Juda M., *Karta tytułowa staropolskiej książki drukowanej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2002, R. 46, s. 67–77.
- Juda M., *Pismo drukowane w Polsce XV–XVIII wieku*, Wyd. UMCS, Lublin 2001.
- Kamińska-Czubałowa B., *Analiza semiotyczna w badaniach nad księgozbiorami historycznymi*, [w:] *Z problemów metodologii i dydaktyki bibliotekarstwa i informacji naukowej*, red. M. Kocójowa, Wyd. UJ, Kraków 1990, s. 109–122.
- Kida A., *Identyfikowanie odbiorcy w katalogach wystaw plakatu*, [w:] *Homo legens*, red. A. Has-Tokarz, R. Malesa, Wyd. UMCS, Lublin 2014, s. 61–69.
- Kida A., *Pragmatyczny aspekt katalogów wystaw (próba uszczegółowienia pojęć)*, [w:] *T-G-D Tekst–gatunek–dyskurs na przełomie XX i XXI wieku*, t. 5: *Humanista wobec tradycji i współczesności*, red. J. Szadura, Wyd. Polihymnia, Lublin 2012, s. 111–120.
- Kida A., Rejakowa B., *Wiedza językowa i pozajęzykowa w odbiorze katalogów wystaw plakatów*, [w:] *W poszukiwaniu odpowiedniej formy, Rola wydawcy, typografa, artysty i technologii w pracy nad książką*, red. M. Komza, przy współud. E. Jabłońska-Stefanowicz, E. Repucho, Wyd. UWr., Wrocław 2012, s. 125–135.
- Kocowski B., *Zadania i metody badań proweniencyjnych w zakresie starych druków*, „Przełęcz Biblioteczny” 1951, R. 19, s. 72–84.
- Kocójowa M., *Metoda topograficzna w badaniach nad książką i biblioteką*, [w:] *Studia bibliograficzno-bibliologiczne. Praca zbiorowa dla uczczenia 45-lecia pracy naukowej Profesora Wiesława Bienkowskiego*, red. M. Kocójowa, Wyd. UJ, Kraków 1995, s. 165–174.
- Lechowski P., *Polskie katalogi wystaw XIX i XX wieku. Propozycja badawcza*, [w:] *Studia bibliograficzno-bibliologiczne. Praca zbiorowa dla uczczenia 45-lecia pracy naukowej Profesora Wiesława Bienkowskiego*, red. M. Kocójowa, Wyd. UJ, Kraków 1995, s. 185–194.
- Łabocha J., *Tekst, wypowiedź, dyskurs w procesie komunikacji językowej*, Wyd. UJ, Kraków 2008.
- Marcjanik M., *Etykieta językowa*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wyd. UMCS, Lublin 2000.
- Masai F., *La paléographie gréco-latine, ses tchem, ses méthodes*, „Scriptorium” 1956, t. 10, s. 281–302 (przedruk w: „Codicologica”, I, s. 34–53),
DOI: <https://doi.org/10.3406/scrip.1956.2717>
- Masai F., *Paléographie et codicologie*, „Scriptorium” 1950, t. 4, s. 279–293,
DOI: <https://doi.org/10.3406/scrip.1950.2308>
- Matczuk A., *Polskie bibliografie nauk humanistycznych i społecznych do roku 1989. Historia i metodyka*, Wyd. UMCS, Lublin 2014.
- Mazurkowska M., *Literacka rama wydawnicza dzieł Franciszka Dionizego Książczaka: na tle porównawczym*, Wyd. UŚ, Katowice 1993.
- Michałowska H., *Salony artystyczno-literackie w Warszawie 1832–1860*, Wyd. PWN, Warszawa 1974.
- Migoń K., *Bibliologia – nauka o kulturze książki*, „Nauka” 2005, nr 2, s. 49–57.
- Miziołek J., Bialiszewski M., *EDUCATIO ET ARS Zbiory artystyczne pierwszego Uniwersytetu Warszawskiego i ich rola w muzeologii warszawskiej*, [w:] *200 lat muzealnictwa warszawskiego: dzieje i perspektywy: materiały sesji naukowej, Zamek Królewski*

- w Warszawie, 16–17 listopada 2005 roku, red. A. Rottermund, A. Sołtan, M. Wrede, Arx Regia Ośrodek Wydawniczy Zamku Królewskiego, Warszawa 2006, s. 123–140.
- Mlekicka M., *Wydawcy książek w Warszawie w okresie zaborów*, Wyd. PWN, Warszawa 1987.
- Ocieczek R., *Dawne aprobacje cenzorskie – ich znaczenie dla badań dziejów książki*, [w:] *Szkice o dawnej książce i literaturze*, red. R. Ocieczek, Wyd. UŚ, Katowice 1989, s. 101–122.
- Osińska B., *Sztuka i czas*, Wyd. Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1997.
- Piechota G., *Publication advertising of school books in the Old Polish period (Reklama wydawnicza książek szkolnych epoki staropolskiej)*, [w:] *Around the Book the Library and Information: the present state-challenges-prospects. Studies and Essays*, red. M. Juda, A. Has-Tokarz, R. Malesa, Wyd. UMCS, Lublin 2014, s. 23–46.
- Pomian K., *Zbieracze i osobliwości Paryż–Wenecja XVI–XVIII wiek*, tłum. A. Pieńkoś, Wyd. słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2012.
- Potkowski E., *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1984.
- Ramotowska F., *Sto lat „cenzury rządowej” pod zaborem rosyjskim (1815–1915) – postawy normatywne, instrumenty wykonawcze*, [w:] *Piśmiennictwo – systemy kontroli – obiegi alternatywne*, t. 1, red. J. Kostecki, A. Brodzka, Biblioteka Narodowa, Warszawa 1992, s. 151–152.
- Różycki E., *Dawne katalogi księgarskie jako źródło do dziejów książki*, „Rocznik Biblioteki Narodowej” 1971, R. 7, s. 377–393.
- Rudnicka J., *Bibliografia katalogów księgarskich wydanych w Polsce do końca wieku XVIII*, Biblioteka Narodowa, Warszawa 1975.
- Siniarska-Czaplicka J., *Papier narzędziem badań księgoznawczych*, „Studia o Książce” 1970, t. 1, s. 77–93.
- Sipayłło M., *O metodzie badań proveniencyjnych starych druków*, [w:] *Z badań nad polskimi księgozbiórami historycznymi*, z. 1, Wyd. UW, Warszawa 1975, s. 9–30.
- Sitkova A., *Literacka rama wydawnicza druków z przełomu XVI i XVII wieku jako miejsce sporów o autorstwo*, „Sarmackie Theatrum” 2012, t. 5, s. 101–114.
- Słodkowska E., *Wydawnictwa dziewiętnastowieczne jako przedmiot badań księgoznawczych*, „Przegląd Biblioteczny” 1971, t. 39, s. 112–127.
- Sowiński J., *Polskie drukarstwo. Historia drukowania typograficznego i sztuki typograficznej w Polsce w latach 1473–1939*, wyd. 2, Wyd. Tart, Wrocław 1996.
- Staniszewski Z., *Estetyka polskiego druku książkowego XVIII w. Zarys problematyki*, „Ze Skarbca Kultury” 1960, t. 8, s. 126–164.
- Staniszewski Z., Szczepanec J., *Ogłoszenia prasowe jako źródło wiedzy o książce w Polsce XVIII w.*, „Ze Skarbca Kultury” 1960, z. 1, s. 165–186.
- Stawiak-Ososińska M., *Ponętna, uległa, akuratna. Ideal i wizerunek kobiety polskiej pierwszej połowy XIX w. (w świetle ówczesnych poradników)*, Wyd. Impuls, Kraków 2009.
- Steinborn B., *Katalog zbiorów muzealnych*, [w:] *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. K. Kubalska-Sulkiewicz, M. Bielska-Łach, A. Manteuffel-Szarota, wyd. 5, Wyd. PWN, Warszawa 2007, s. 181.

- Szafran P., *Katalog aukcyjny i aukcja biblioteki Fryderyka Fabriciusa w 1727 roku na tle aukcji bibliofilskich w Gdańsku do końca XVIII wieku*, „*Librii Gedanenses*” 1967, R. 1, s. 55–106.
- Szanto T., *Pismo i styl*, wyd. 2 uzup., Wyd. Ossolineum, Wrocław 1986.
- Szwagrzyk J.A., *Pieniądz na ziemiach polskich X–XX wiek*, Wyd. Ossolineum, Wrocław 1990.
- Szymański J., *Nauki pomocnicze historii*, wyd. 6, Wyd. PWN, Warszawa 2004.
- Wallis M., *O tytułach dzieł sztuki*, „*Rocznik Historii Sztuki*” 1974, t. 10, s. 7–27.
- Wojtak M., *Wielostylowość w tekście użytkowym na przykładzie XIX wiecznego kalendara, [w:] Studia z historii języka polskiego i stylistyki historycznej ofiarowane profesor Wiśniewskiej na 50-lecie jej pracy naukowo-dydaktycznej*, red. Cz. Kosyl, Wyd. UMCS, Lublin 2001, s. 241–256.
- Współczesne polskie introligatorstwo i papiernictwo. Mały słownik encyklopedyczny*, Wyd. Ossolineum, Wrocław 1986.
- Współczesne polskie księgarstwo. Mały słownik encyklopedyczny*, Wyd. Ossolineum, Wrocław 1981.
- Zieliński A., *Początek wieku. Przemiany kultury narodowej w latach 1807–1831*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1973.
- Zych A., *Wartości bibliologiczne katalogów księgarskich XVIII wieku*, [w:] *Rynek książki. Badania, teorie, wizje*, Warszawa 2001, nr 10 (28).
- Zyska B., Pietraszek E., *Trwałość dziewiętnastowiecznych papierów drukowych na Śląsku*, „*Roczniki Biblioteczne*” 1988, R. 32, z. 1, s. 293–306.
- Żurkowska R., *Zasób typograficzny i graficzny oficyny drukarza krakowskiego Macieja Jędrzejowczyka*, „*Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie*” 1997, R. 42, s. 7–20.